

SISUKORD

Eesti imemuinasjuttude antoloogia loomise lugu	13
Väljaande toimetamispõhimõtted ja ülesehitus	25
TEKSTID	29
1. Too-toitu, Murra-maha, Purusta-rauad	31
2. Pühä Jüri ja meremadu	35
<i>Tõlge:</i> Pühä Jüri ja meremadu	38
3. Vanapagana kasulapsed	41
4. Kala süümisest sündünü ^q puja ^q	47
<i>Tõlge:</i> Kala söömisest sündinud poisid	49
5. Ivan Torkin	51
6. Kolm kuningatütart	54
7. Karvane Iivan	58
8. Loll vend	63
9. Kol ^q kütti ja laaja kaoga miis	65
<i>Tõlge:</i> Kolm kütti ja laia kaabuga mees	68
10. Soldat kadunud kuningatütart otsimas	70
11. Imelised kingitused	73
12. Nõia süda	75
13. Vanapagana hing	76
14. Mõtsavaht	78
15. Tüdruku poeg, mära poeg ja koera poeg	85
16. Vahva Juri ja vahva Jaan	90
17. Kõva ja Pehme	94
18. Seitse venda ja seitse õde	96
19. Seitse venda	98
20. Kuningatütar, kes seitse paari pastlaid ära kulutas	99
21. Kuidas soldat kuningatütre kosis	103
22. Kullalaev	104
23. Soldat surnud kuningatütart valvamas	108
24. Peksjate käest päästetud jumalakuju	110
25. Kavval' sõsar	113
<i>Tõlge:</i> Kaval õde	114
26. Tüsse, rasse	116
27. Kuri härra	119

28. Kuldmuna	121
29. Essüing ja kuradi majja saamine	124
<i>Tõlge:</i> Eksimine ja kuradi majja sattumine	127
30. Puuraiuja poeg ja vanapagan	130
31. Äralubatud poeg	132
32. Ivan ja Maarja	135
33. Vanahalvale lubatud poeg	139
34. Tamm, ülene ^q , taivas, alanõ ^q !	142
<i>Tõlge:</i> Tamm, ülene, taevas, alane!	145
35. Vanahalva poig ristiinemisõ tütärt kosimah	148
<i>Tõlge:</i> Vanahalva poeg ristiinimese tütart kosimas	150
36. Puusaagija	153
37. Tark hobune	155
38. Kirju härg	158
39. Veetilk, liivatera ja kuuseoks	159
40. Kütt vanapagana lossis	160
41. Kuidas loll kuningatütre ära päästis	164
42. Nõiutud jutumaa kuningatütar	167
43. Vaene hobusevaht	170
44. Vaene mees ja tema poeg	172
45. Isa ja poeg	174
46. Mees, kes tahtis hirmu tunda	176
47. Kudas talupoiss kuninga väimeheks sai	177
48. Julge mees kirikut valvamas	180
49. Hirmu tundmaõppija	182
50. Eksinud lapsed ja saia majakene	186
51. Peninukid	190
52. Kaksteist venda otsivad naisteks õdesid	192
53. Seitse venda ehk Peialpoiss	194
54. Rüüvlide hirmutamine	197
<i>Tõlge:</i> Röövlite hirmutamine	200
55. Kol ^q velja	204
<i>Tõlge:</i> Kolm venda	205
56. Veli sõsarõga	208
<i>Tõlge:</i> Vend õega	210
57. Sysar mereh leoh	214
<i>Tõlge:</i> Õde meres leos	215

58. Kol ^q tütrikku	218
<i>Tõlge:</i> Kolm tüdrukut	221
59. Vanapagana käest päästetud tütre	226
60. Vanapagan ja rumal Ivan	234
61. Laose põrguskõik	236
62. Paabakõnõ, pujakõnõ ja uakõnõ	239
<i>Tõlge:</i> Eidekene, pojakene ja oakene	241
63. Oakene taevasse	245
64. Hädakuningas	247
65. Vanapoiss ja sepp	249
66. Sepp Röömbert	251
67. Surm ja sepp	254
68. Imeline ranits	256
69. Alle sepp	260
70. Mees ja surm	262
71. Pudelisse suletud surm	264
72. Imeväeline arst	265
73. Surm vaderiks	266
74. Kuri naene on kurjem kui vanapagan	268
75. Kuis Kuul ütesä aastakka tammi kakk´	270
<i>Tõlge:</i> Kuidas Surm üheksa aastat tammepuid katkus	271
76. Maiuse palk	274
77. Poiss ja hunt	276
78. Surm	277
79. Kõik kolm! Raha pärast! Õigus pealegi!	278
80. Kuidas sõdurist kuninga väimees sai	280
81. Vana jutt ühest vaesest mehest	282
82. Kuldninaga peigmees	284
83. Hallilt vanamehelt saadud naine	286
84. Koolijas kuuvalgel	289
85. Surnud peigmees	292
86. Kuidas üks herra ja toatüdruk surma saanud	293
87. Sepa poeg vanapagana sulaseks	295
88. Vaene Juhan	300
89. Õnnelik soldat	302
90. Kuidas sepa poeg kuningaks sai	306
91. Kuldtrahter	308
92. Kunnakõnõ naases	314

<i>Tõlge:</i> Konnake naiseks	317
93. Kolm velle	321
94. Muinasjutt särgist, mis nõelasilmast läbi läheb	323
95. Kuidas karjapoiss kuningatütre peigmeheks sai	325
96. Sinine uss	327
97. Kuninga mõrsja	330
98. Pruuli, pruuli!	333
<i>Tõlge:</i> Pruuli, pruuli!	334
99. Kuis vaenelats kunigaprovvassai	336
<i>Tõlge:</i> Kuidas vaeslaps kuninga naiseks sai	339
100. Peretütar ja võerastütar	343
101. Vaenelaps	346
102. Ennemuistsed rõõgutajad	348
103. Vaskillal vahetatud pruut	352
104. Illos ruus	353
<i>Tõlge:</i> Ilus roos	356
105. Hundiks muudetud naine	359
106. Haraka sünd	362
107. Kuidas vanapagan lapse ära vahetas	366
108. Kibuvitsaneitsi	367
109. Hirmus nõid	370
110. Kus sa mu said?	372
111. Pits'täjä	373
<i>Tõlge:</i> Painaja	374
112. Jutt ütest vanast naasest ja timä pojast	376
<i>Tõlge:</i> Jutt ühest vanast naisest ja tema pojast	378
113. Kurjaks nõiutud kuningatütar	381
114. Must pini	382
<i>Tõlge:</i> Must koer	385
115. Nõiutud mõisa	389
116. Kaupmees ja valge lill	392
117. Kaupmehe tütre	394
118. Täinahatsõ ^q tsuvva ^q	396
<i>Tõlge:</i> Täinahast pastlad	398
119. Pääsuke ja muusträstas	400
120. Jutus hahepujast	401
<i>Tõlge:</i> Muinasjutt hanepojast	402
121. Jutus paabast ja pujast	405

<i>Tõlge: Muinasjutt eidest ja pojast</i>	406
122. Vähk	408
<i>Tõlge: Vähk</i>	410
123. Kunigatüdar ja Nõglas	413
124. Kuningatütar ja konn	415
125. Veevaim	417
126. Siil pojaks	418
127. Siilimõis	420
128. Moskva kaupmiis Ivan Vassilivits	423
<i>Tõlge: Moskva kaupmees Ivan Vassilivitš</i>	425
129. Nõia tüdar ja koeraks muudetud mees	428
130. Kuri võerasema	431
131. Kuidas esimine metskits sai	433
132. Tuvideks muudetud seitse venda	434
133. Kaksteist kaarnat	436
134. Rikkõ-rakkõ	438
<i>Tõlge: Riki-raki</i>	442
135. Seitsme venna sõsar ja tonditütar	447
136. Kuis esä pojaga innevanast elli ^q	449
<i>Tõlge: Kuidas isa ja poeg ennevanasti elasid</i>	451
137. Lihavõttepühä puulpäiväl	455
138. Kolm kuldsulge	459
139. Rikkas moisnik	462
140. Ilma õnneta Jaen	465
141. Mis ilmas on ja mis olemas ei ole	468
142. Vaesõ mehe õnn	471
<i>Tõlge: Vaese mehe õnn</i>	475
143. Kaks sõpra	479
144. Vennad Ants ja Mats	482
145. Imeline viiulilugu	485
146. Surnupäälui	486
147. Haige hobune	487
148. Kolmsada aastat igavesest ajast	491
149. Soldat kolm aastad põrgus	492
150. Mees ja vanapagan	494
151. Kullakast ja tõrvakast	496
152. Hea tüdruk ja halb tüdruk	498

153. Sandi saunatamine	501
154. Vaenelaps saunas vihtlemas	505
155. Lina elulugu	508
156. Kurõkõsõ ^q veie ^q arõ pojakõsõ	510
<i>Tõlge:</i> Kurekesed viisid ära pojakese	511
157. Kelluke hiire kaelas	513
158. Mis sa külvad, seda sa lõikad	516
TÜÜBIKOMMENTAARID	519
ATU 300: Lohetapja	521
ATU 300A: Võitlus sillal	522
ATU 301: Kolm röövitud kuningatütart	523
ATU 301D*: Kuningatütre sõrmus	524
ATU 302: Vanamehe süda munas	525
ATU 302C*: Imehobune	526
ATU 303: Verevennad	526
ATU 303A: Seitse venda otsivad naiseks seitset õde	527
ATU 306: Läbitantsitud pastlad	528
ATU 307: Puusärgi valvur	529
ATU 311: Naistetapja ja kolm õde	530
ATU 312: Sinihabe	531
ATU 312D: Vanapagan eksitab õe	531
ATU 313: Imeline põgenemine	532
ATU 313E*: Õde põgeneb venna eest	534
ATU 314: Hobune abiliseks	534
ATU 314A*: Loom abistab vanapagana eest põgenejaid	535
ATU 315: Reeturlik õde	536
ATU 318: Truudusetu naine	537
ATU 325: Kuradi õpipoiss	537
ATU 326: Hirmuotsija	538
ATU 326A*: Surnu juhatab julgele mehele varanduse	539
ATU 326B*: Hirmuotsija peletab surnuga röövleid	539
ATU 327A: Hans ja Grete	540
ATU 327B: Vennad vanapagana juures	541
ATU 327G: Naerivargad	541
Ee 327H*: Söepuder	542
Ee 327J*: Vanahalvast isa	543

ATU 328: Poiss varastab kuradi varandust	543
Ee 328C*: Uba pidi taevasse	544
ATU 329: Peitumine kuningatütre eest	545
ATU 330: Sepp ja kurat	545
Ee 330B: Kurat kotis	546
ATU 331: Surm pudelis	547
ATU 332: Surm vaderiks	548
ATU 332C*: Soldat saadab surma puid närima	549
ATU 333: Punamütsike	549
ATU 335: Surma sõnumid	550
ATU 360: Kolme rännumehe kaup kuradiga	550
ATU 361: Pesemata mees	551
ATU 363: Laibasööja	551
ATU 365: Kuu paistab, kooljas sõidab	552
ATU 366: Surnu nõuab oma osa tagasi	553
ATU 400: Mees kadunud naist otsimas	553
Ee 401B: Nõiutud kuningatütre pea	554
ATU 402: Loompruut	555
ATU 402A*: Suudlus vabastab uss-kuningatütre nõidusest	556
Ee 403A: Ilus õde	557
Ee 403B: Must ja valge pruut	558
ATU 403C: Vahetatud mõrsja	559
ATU 407: Lilltüdruk	560
ATU 409: Naine libahundiks	561
ATU 410: Okasroosike	562
Ee 423*: Naine oherdiaugust	563
Ee 424*: Abielu kuradi röövitud neiuga	563
ATU 425A: Koer peigmeheks	564
ATU 425C: Kaunitar ja koletis	565
ATU 425M: Ussi naine	565
Ee 425N: Hani peigmeheks	566
Ee 425R*: Hundile määratud peigmees	567
ATU 433B: Vähk väimeheks	567
ATU 434*: Sukelduja ning kuningatütar	568
ATU 440: Konn-kuningapoeg	568
ATU 441: Siil pojaks	569

ATU 449: Koeraks muudetud mees	569
ATU 450: Vennake ja õeke	570
ATU 451: Õde vendi otsimas	570
Ee 451A: Üheksa velje sõsar	571
ATU 460A: Teekond jumala juurde	572
ATU 461: Kolm karva vanakuradi peast	572
ATU 465: Võimatud ülesanded	573
ATU 470: Sõbrad elus ja surmas	574
ATU 470A: Surnupealuu	575
ATU 471: Rännak hobusel teise maailma	575
ATU 471A: Munk ja lind	576
ATU 475: Põrgu katlakütja	576
ATU 480: Vaeslaps ja peretütar	577
ATU 480A: Kurat saunas kosimas	578
ATU 480A*: Kured viivad venna ära	579
Ee 480E*: Kelluke hiire kaelas	580
<i>ESTONIAN FOLKTALES I:1: FAIRY TALES. SUMMARY</i>	581
ALLIKAD JA REGISTRID	617
Tüübibibliograafias viidatud allikad	619
Kasutatud arhiiviallikad	626
Kasutatud kirjandus	627
Jutustajate register	632
Rahvaluulekogujate register	633
Koharegister	635
Fotode loend	636
Lühendid	638
Eesti kihelkonnad 19. sajandi lõpus	639

EESTI IMEMUINASJUTTUDE ANTULOOGIA LOOMISE LUGU

Tänapäeval ennekõike lastefolkloori kuuluvad imemuinasjutud on endisaegses pärimusühiskonnas olnud enamasti täiskasvanute meelelahutuseks. Võrreldes muude rahvajuttudega, nagu näiteks naljandid, muistendid, loomamuinasjutud jm, on need pikemad, väljaarendatud süžee narratiivid. Imemuinasjutu peategelane on inimene ning jutule on tunnuslik vähemalt ühe imelise elemendi olemasolu: võluese, kõnelev loom, üleloomulik olend, metamorfoos, kellegi ülivõimekus vms, – samuti on imemuinasjutule iseloomulik õnnelik lõpp (Apo 1986: 17). Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi on kogutud ühtekokku ligi 6000 käsikirjalist imemuinasjuttu, mille kogumaht on arvestuslikult kokku rohkem kui 20000 lehekülge, lisaks paarsada imemuinasjuttude helisalvestust.

Monumenta Antiquae Estoniae. Eesti folkloorikogumise suurkuju Jakob Hurt seadis omal ajal rahvuslikuks eesmärgiks rahvaluule kogumise ja kogutu tervikliku avaldamise teaduslike väljaannete sarjas. Hurt tõstis aukohale lauluvaramu, mille trükiks ettevalmistamist ta ise ka alustas: Põlva kihelkonna rahvalaule koondav „Vana Kannel“ ilmus 1875. aastal (VK1). Järgmises regilaulude väljaandes „Setukeste laulud“ (1904) kasutas ta pealkirjas nimetust „*Monumenta Estoniae antiquae*“ – „Vana Eestimaa mälestused“ (SL1: XII). Sellest ajast peale on sama nimetust kasutatud akadeemiliste folkloristlike allikväljaannete puhul. Tänapäevaks on loodud neli „*Monumenta*“-seeriat.

Regilaulu-seeria puhul on põhimõtteks kogu endisest haldusüksusest (kihelkonnast) kogutud ainese ammendav, teaduslikult kommenteeritud avaldamine. Tegemist on väga töömahuka ettevõtmisega, mis on tinginud ka väljaannete pika ettevalmistamis- ja ilmumisperioodi. 2009. aastal ilmus „Vana Kandle“ IX osa – Lüganuse kihelkonna regilaulud (VK9).

1959. aastal hakkas ilmuma „*Monumenta*“-seeria „Eesti muistendid“, alustades hiiu- ja vägilasmuistenditest. Muistendiseerias otsustati publitseerida igas köites ühe alaliigi kohta käiv kogu Eesti materjal, „mis selle teema kohta on üldse üles kirjutatud“, v.a. dubletid ja fragmendid (Md Kalevipojast 1959: 7). Esimene köide koondas Kalevipoja-muistendeid, järgnesid teised hiiu- ja vägilasmuistendid. Muistendite seeria uue alasarja „Mütoloogilised haigused“ esimese kogumikuna ilmus „Eesti katkupärimus“ (1997).

1980. aastal ilmumist alustanud vanasõnade väljaandega loodi kolmas „*Monumenta*“-seeria. Selle puhul pole tegu tekstide tervikkogumiga, vaid esitatud on võimalikult ammendavalt kõik teadaolevad eesti vanasõnatüübid, iga tüübi all ära toodud kõik põhivariandid (EV 1: 7, 62–69). See on ka ainus seni lõpule jõudnud monumentaalväljaanne, kokku kolm tüübikõidet, lisaks omaette

registriköide (EV 1–4). Samal põhimõttel on koostatud 2001. aastal neljanda seeriana ilmuma hakanud eesti mõistatuste akadeemiline väljaanne: esindatud on kõik mõistatuste tüübid, koos viimase köitega avaldatakse kõiki mõistatuste tekste sisaldav elektrooniline andmebaas (EM1: 5).

*

Plaan koostada ja avaldada Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogutud imemuinasjuttude põhjal teaduslik tüübianalüüs, mis annaks ülevaate kõigist eesti imemuinasjututüüpidest, tekkis tosinkond aastat tagasi. Eesti muinasjutuvaramu mahukust arvestades tundus kõige otstarbekam avaldada võimalikult esinduslik tüübianalüüs, kus igast jututüübist oleks esitatud mitu varianti. Eeskujuks olid siin mitmed eesti ja naabermaade väljaanded, mis aga on kõik piirdunud seni üheainsa tüübi variandi avaldamisega. Soomes on aastatepikkuse töö tulemusena (1972–2000) ilmunud kokku kuus eri jutuliikide tüübianalüüsi (SK1–SK6). Pille Kippar on koostanud eesti loomamuinasjuttude antoloogia (LLP 1997), kus iga Eestis loomamuinasjutuks kujunenud tüüpi esindab üks tekstivariant. Väljaandes on kommenteeritud kõiki jututüüpe ja konkreetseid variante, üldandmed tüübi kõigi variantide esinemuse kohta leiduvad aga sama autori koostatud loomamuinasjuttude tüpoloogias (Kippar 1986). Laiale lugejaskonnale mõeldud väljaandes on Setu muinasjutud osaliselt kirjakeelde tõlgitud, murdekeel on säilitatud otsese kõne repliikides (LLP: 283). Käesoleva väljaande eeskujudeks on veel 1967. a ilmunud teaduslik väljaanne „Eesti muinasjutud“ (EMj 1967, koost. V. Mälik, I. Sarv, R. Viidalepp) ning 1987. aastal ilmunud „Setu lauludega muinasjutud“ (SLM 1987, koost. K. Salve ja V. Sarv); esimene esitab mitmekülgse läbilõike eesti muinasjuturepertuaarist, teine on laule sisaldavate muinasjuttude ammendav publikatsioon, kus lisaks tekstidele on ära toodud ka meloodiad.

Tüpoloogia ja jututüüp. Muinasjututüüp on tekstivariantide põhjal konstrueeritud samasüžeealiste tekstide koondkuju. Pärast mitmeid eri uurijate katseid luua kogutud rahvajuttude tüpoloogiat (vt nt Thompson 1977: 414–415) kujunes rahvusvaheliselt aktsepteerituks Antti Aarne koostatud saksakeelne tüübikataloog (Aarne 1910). Aarne konstrueeris tüübikirjeldused soome rahvajuttude, taani jutuainese (Svend Grundtvigi korrastatud kogu) ning saksa (vendade Grimmide) muinasjuttude põhjal. Kataloogis on muinasjututüübid jaotatud alarühmadesse, lisatud tüübisüžeede lühikirjeldused ning antud tüüpidele numbrid; osa numbreid on jäetud vabaks võimalikele tulevastele jututüüpidele (Aarne 1910: iv–v). Imemuinasjutud paiknevad tüübikataloogi numbrivahemikus 300–749.

Pärast Antti Aarne surma täiendas tüübisüsteemi ja avaldas rahvuslike kataloogide põhjal uue, ingliskeelse rahvusvahelise kataloogi Stith Thompson (1928, uus versioon 1961, AT). See sai muinasjuttude liigituses kaanoniks, kuni

Foto 1. Jakob Hurda rahvaluulekogu Eesti Rahvaluule Arhiivis

2004. aastal ilmus järgmine täiendatud tüübikataloog, Hans-Jörg Utheri ümber-
töötatud indeks (ATU).

Tüübikeskne analüüs võimaldab kõige paremini saada ülevaadet folkloorse
süžee levikust, sisust ja olemusest. Selline ülevaade annab olulisi taustateadmisi
mistahes indiviidi-, detaili-, ajastu- vm uurimuste tegemiseks. Kuigi ainekst võib
klassifitseerida ka teisiti, on enamik 20. sajandi liigitusi just tüübikesksed ning
seepärast on otstarbekas ülevaate andmisel materjalist toetuda olemasolevale
süsteemile (vt nt Uther 1997). ATU kataloogi koostaja sõnatsi pole jututüübid
paslikud pelgalt „mineviku elutu ainese” iseloomustamiseks, vaid hästi kohan-
datavad uute temaatiliste kompositsioonide ja meediumitega (Uther 2004: 8).

Tegelikkuses esineb jututüüpe „puhtal” kujul harva, konkreetse jutuesituse
käigus võivad mingi tüübi süžeeaga sageli põimuda motiivid teistest jututüü-
pidest. Teadlaste jaoks ei ole tüübikataloog mitte juttude uurimise lõppresultaat,
vaid pigem abinõu järgneva analüüsi jaoks – võimalus ja viis üksteise ainesele
viitamiseks ja võrdlemiseks, teabe saamiseks teatud süžee olemasolust ja selle
levikust. Näiteks Setumaal tuntud jututüüp „Haukuv koerapea” (ATU 572*)
puudub Aarne eesti muinasjuttude kataloogis (Aarne 1918) ja on Aarne-Thomp-
soni kataloogi võetud Eesti arhiiviteabe järgi. Jututüübi kirjeldus on võimalda-
nud järgnevalt tuua paralleele soome, läti ja leedu ainesega (vt ka SLM 1987:
177). Utheri korrastatud kataloogis on tüübile lisandunud veel soomerootsi, liivi,
kreeka ja gruusia variandid.

Muinasjutuprojekt. Muinasjuttude teadusliku antoloogia eeltööna tuli senine
eesti imemuinasjuttude tüpologia korrastada. Esimene eesti rahvajututüpologia
tehti Antti Aarne poolt Soomes – Helsingisse deponeeritud Hurda rahvaluulekogu
põhjal koostas ta eesti muinasjuttude ja muistendite tüübikataloogi (Aarne 1918,
FFC 25). Pärast Aarne alustatud tööd tüpoloogilise süsteemi loomisel on Eesti
Rahvaluule Arhiivis leiduvaid muinasjutte tüübikartoteekidesse süstematiseerinud
Walter Anderson ja Oskar Loorits, hiljem Herbert Tampere. Suurt täiendustööd
tehti väljaande „Eesti muinasjutud” (EMj 1967) ettevalmistamise ajal (ennekõike
Ingrid Sarve poolt). Ainus terviklik tüpologia on koostatud ja ilmunud eesti loo-
mamuinasjuttudest (Kippar 1986), tüpologia muu osa oli aga üsna ebaühtlaselt
korraldatud. Oskar Loorits on märkinud, et kui laulurepertuaar on Eesti vanavara
kõige rahvuslikum osa, siis juturepertuaar „rahvusvaheliselt [kõige] väärtuslikum
kultuureksport”, mida peame serveerima teadusilmale „võimalikult kiiresti”
(Loorits 1932: 14). Ometi oli viimati mainitud töö jäänud mitmes mõttes pooli-
kuks, sageli olid varasemad uurijad otsustanud teksti tüübikuuluvuse üle üliõpi-
laste või arhiivi abitööliste konspektide põhjal, mistõttu võis aga jääda näiteks
märkamata kontaminatsioon (liittüüp) või eripärane süžeearendus. Seega vajab
olemasolev tüpologia põhjalikku uuendamist ja ajakohastamist.

Eesti imemuinasjuttude tüpoloogia tegemisega samaaegselt tundus otstarbekas üksiti teha kergemini kättesaadavaks nii muinasjuttude käsikirjalised arhiivitekstid kui helisalvestised. Samuti nõudis tüpoloogia läbitöötamine mitmeid selleteemalisi teaduslikke eriuurimusi. Nende kolme ülesande täitmiseks õnnestus 1999. aastal alatatada TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna (sel ajal õppetooli) muinasjutuprojekt, mille aluseks sai Eesti Teadusfondi grandiprojekt „Eesti imemuinasjutud“ (vt lähemalt siin ja edaspidi Järv 2005: 23–27). Muinasjutuprojekti töösse kaasati 1999. aastal eeskätt noorema põlvkonna uurijad – ülikooli kraadiõppurid, ülikooli värskelt lõpetanud või peagi lõpetavad tudengid – oli lootust, et nemad pühenduvad teemale pikemaks ajaks. Esialgu osalesid projektis doktorant Risto Järv (TÜ), magistrant Katri Laurimaa (TLÜ) ning TÜ üliõpilased Kärri Toomeos-Orglaan ja Evelin Lepp, 2000. aastal liitusid Mairi Kaasik ja Aive Roots.

Arhiivikoidete läbitöötamine oli planeeritud kolme etapina.

I etapp: 1960.–1980. aastatel tehtud masinakirjakoopiate skannimine ja tekstituvastus, samuti varasema arhiivikorralduse käigus registris ja/või kartoteegis imemuinasjutuks määratud tekstide sisestamine.

II etapp: kõigi Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaliste kogude läbivaatamine olemasolevate registrite põhjal; seni registris märkimata jäänud imemuinasjuttude tuvastamine ja sisestamine ning võimalusel nende tüübi määramine.

III etapp: ERA kogude veelkordne läbivaatamine, II etapis märkamata jäänud imemuinasjuttude tuvastamine ja sisestamine, helilindistuste litereerimine.

Paralleelselt nende töödega hakati koostama andmebaasi trükistes leiduvate imemuinasjuttude kohta. Tööd alustati Pille Kippari loodud loomamuinasjuttude kartoteegile toetudes (bibliograafia ilmunud väljaandes Kippar 1986), mida asusid täiendama Kärri Toomeos-Orglaan ja Tuuli Kaalep. Tekstisisestamise kõrval korraldati arhiivitekstide tüpoloogiat (Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan).

Vaatamata sellele, et projektis osalejad olid teadlikud ettevõtmise suurest ajaja ja töömahust ning vanasõnade teadusliku väljaande koostajate poolt kogetud pikene mistsüklist (EV 1: 33–71), oli ootamatusi rohkelt. Kavandatust suuremaks osutus viimase kui ühe plaanitud töö maht: tekstikorpuse formeerimine, trükiste andmebaasi loomine, tüpoloogiatöö; hulk aega kulus eksperimenteerimisele ja sobivate analüüsi- ning korraldusmeetodite väljatöötamisele.

Projekti algusest peale otsustati arvele võtta ja korpusesse kanda kõik seni arhiivis imemuinasjutuks klassifitseeritud tekstid, sealhulgas need, mille kohta oli kindlasti teada, et neid imemuinasjuttudeks pidada ei saa. Käsikirjaliste köidete läbitöötajad pöörasid tähelepanu ka nendele tekstidele, mis kartoteegis ei kajastunud, ent mis meenutasid imemuinasjutte. Lähtudes sisetundest või pidades nõu töörühma teiste liikmetega, pidid tekstisisestajad ise otsustama, kas

kahtluse korral sisestada tekst korpusesse või teha pelk märke läbivaadatud tekstide andmestikku. Nagu mitmed juhtumid on näidanud, on sellistegi *võib-olla imemuinasjuttude* märkimisest kasu olnud nt juttude kirjanduslaenususe väljaselgitamisel. Kui arhiivikäsikirjad said 2005. aastaks teist korda läbi vaadatud ning antoloogia koostamiseks vajalik tekstikorpust põhijoontes formeeritud, asuti olemasolevaid võimalusi, järgmiste muinasjutuväljaannete ettevalmistamise eeltoid ning ajagraafikut arvestades muude muinasjutuliikide (legendiliste ja rumala vanapagana muinasjuttude, novellmuinasjuttude) sisestustööle – s.t kolmas faas otsustati läbi teha paralleelselt uute muinasjutuliikide arhiivitektide sisestamisega. Nagu seni tehtud läbivaatus- ja sisestustöö on näidanud, on tulnud arhiivikeldri käsikirjadest imemuinasjuttude tüpoloogiasse küll mõningal määral täiendusi ja täpsustusi, ent endiselt saame arvestada enam-vähem sama suurusjärguga – 6000 tekstivarianti.

Teose ammendavus. Pole ilmselt mõeldav avaldada kõiki arhiivi talletatud muinasjututekste trükistes. Uku Masing on arvanud vaevalt teostatavaks tööks avaldada kasvõi kümme protsenti eesti muinasjuttude arhiivitektidest (Masing 1984: 489). Küll on see tehtav üksikute tüüpide puhul – näiteks koostöös Leedu Kirjanduse ja Folkloori Instituudi folkloristidega valmis 2008. aastal publikatsioon muinasjututüübist „Ussi naine“ (ATU 425M). Väljaande suurejooneliseks sihiks oli avaldada kõik teadaolevad variandid üle maailma, teoses avaldati Eesti tööruhma poolt ettevalmistatuna ka kõik tüübi eesti arhiivitektid (35 varianti, Eglé 2008).

Käesolevas väljaandes on publitseeritud ümmarguselt kahekümnendik eesti imemuinasjuttudest. Igast Eestis esinevast imemuinasjututüübist on avaldatud üks kuni kolm arhiivitekti sõltuvalt kogutud variantide hulgast. Enamikust tüüpidest avaldatakse kaks näiteteksti; kui tüübist on rahvaluulearhiivis alla 10 üleskirjutuse, on väljaandesse valitud üks tekst; kui arhiivis leidub üle 75 teksti, siis kolm varianti. Näitetekstide valikuprintsiibid on järgmised:

- 1) esimene näitetekst on võimalikult „tüüpiline“ – ka nt eri süžeedest koosnev kontaminatsioon, kui jutt on Eestis levinud pigem liittüübina;
- 2) mitme näiteteksti puhul on tekstid valitud võimalusel eri piirkondadest ning ühtlasi on püütud illustreerida kas tekstide varieeruvust või esile tuua mõnd muud tendentsi: isikupärast jutustajat, omapärast kontaminatsiooni vm.

Tuleb arvestada, et tekstide esinamus arhiivis ei kajasta üksüheselt nende tuntust ja levikut rahva seas; oluline on seegi, et põhiosa materjalist koguti 19.–20. sajandi vahetuse paiku. Näiteks on tänapäeval hästi tuntud muinasjutust „Punamütsike“ (ATU 333) arhiivis vaid kümmekond varianti. Tekstikommentaarides on jututüübi „Eestis tuntuse“ all silmas peetud tekstide hulka Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes antoloogia valmimise ajal.

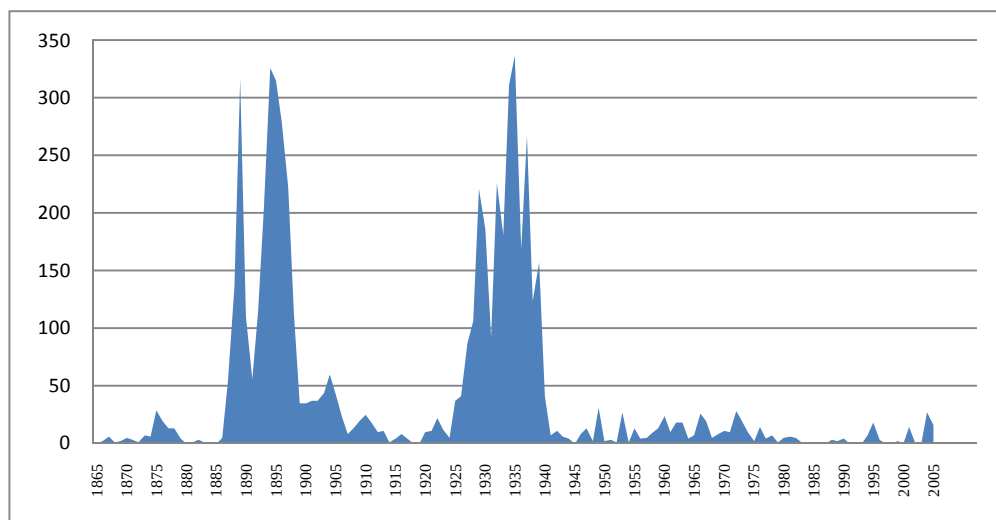
Näitetekstide valikul on arvestatud, et need oleks võimalikult terviklikud ja

narratiivselt väljaarendatud – see puudutab iseäranis tüüpe, mis on olemuslikult lähedased muistendile ja sageli lühikesed. Kui näiteks Pirkko-Liisa Rausmaa on soome imemuinasjuttude tüübianalooogiast välja jätnud jututüübid, mis on „selgelt muistendlikud”, nagu näiteks „Kuu paistab, kooljas sõidab“ (ATU 365) või „Ussikuninga kroon“ (ATU 672; vt Rausmaa 1988: 483, 499), siis ATU tüübikataloog on need süžeed ajalooliselt väljakujunenud tüpoloogiale toetudes imemuinasjuttude jaotusse jätnud. Eesti tüpoloogiasse ei ole arvatud selgelt muistendiks liigituvaid tekstivariante – näiteks tüübile „Naine libahundiks“ (ATU 409) sarnaseid tekste, mis on üheepisoodilised ning kus mainitakse konkreetseid isikuid ja kohti; neid võib käsitleda pigem usundiliste teadetenähtetena. Küll on tüpoloogiasse ning käesolevasse antoloogiasse sisse arvatud tüübid (või tekstid) muinasjutu ja muistendi piirialalt, mille eesti analoogidel ilmneb muinasjutu tunnuseid. Muinasjutu ja muistendi vaheline piir on hägus ning sama süžee võib paigutada eri žanreisse ka näiteks sõltuvalt jutustaja rääkimisviisist, mida aga varasemad kirjapanekud ei kajasta. Aineses endas võib täheldada samuti muutumistendentsi – aja jooksul on mitmed muistendisyžeed saanud juurde muinasjutulikke jooni – ning nii on näiteks põhjust rääkida meelelahutusmuistenditest, mõnigi muistendlik süžee sarnaneb muinasjutule (vt nt Valk 1998: 16, 95–96).

Üldandmed. Eesti imemuinasjuttude antoloogia I köites avaldatakse jututüüpide 300–480 näitetekste, II köites valik jututüüpidest 500–749. Väljaandes lähtutakse rahvuslikke tüübikatalooge koondava ATU kataloogi jaotusest. Tüübinumbri ees olev märgend „Ee” ja tärn (nt *Ee 327H**) tähistab seda, et kasutatud tüübinumber ja/või täht puudub ATU kataloogist ning tüübinumbriks on valitud vakantne number või täht kataloogis sisult kõige sarnasema tüübi järel. Kui ATUs on kaotatud ATs esinev tüüp, ent eesti ainese puhul on käesoleva väljaande koostajate hinnangul otstarbekas see alles jätta, on nimetuses kasutatud ainult märget „Ee” ning täрни tüübinumbris pole. Jutud on esitatud vastavalt tüpoloogia järjestusele.

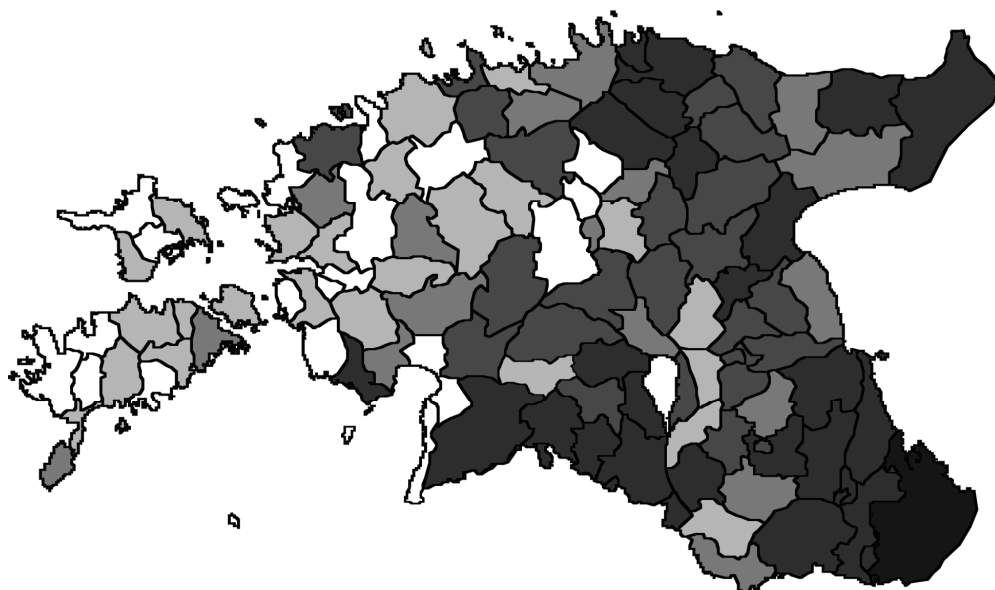
Antoloogia esindab eesti muinasjuttude üleskirjutusi, mis on kirja pandud ligi kaheksa aasta vältel: varaseim dateeritud tekst siinses väljaandes pärineb 1816. aastast „Beiträge” veergudelt (jututüüp „Imeline söögikott” antoloogia II osas, ATU 564), hiliseimad tekstid on salvestatud 21. sajandi esimesel kümnendil Setumaal toimunud Tartu Ülikooli välitöödel (vt ka Järv 2008). Eesti imemuinasjuttude „ajamäestikust” (joonisel 1 on esitatud vahemik 1865–2005; vt ka Järv 2005b: 47–48) ilmneb, et imemuinasjuttude kogumisel on olnud kaks kõrgaega. Kõrgmäestiku esimeseks perioodiks olid aastad 1887–1898, mis on seotud Hurda 1888. aasta üleskutsega rahvaluule kogumiseks (Hurt 1989 (1888)). Sellele järgnesid peagi ka Matthias Johann Eiseni üleskutsed, mille tulemusena formeerus

rohkelt rahvajutte sisaldav Eiseni folkloorikogu. Muinasjutukogumise teiseks kõrgajaks on olnud Eesti Rahvaluule Arhiivi loomisele järgnenud kogumistöö ajavahemikus 1927–1939. Iseäranis suure jõnksu on toonud kaasa aastad 1934 ja 1935, kummalgi aastal jõudis arhiivi üle 300 imemuinasjutu, seda ennekõike Samuel Sommeri korjanduse kaudu. Nn „tasandikud” korpuse algus- ja lõpuosas näitavad aega, mil kogumine polnud veel alanud (enne 1870. aastat), ning aastaid pärast II maailmasõda. Ka antoloogia valim järgib nende „mäestike” struktuuri, s.t enamik siinseid muinasjututekste pärineb just nimetatud kõrgaegadest.

Joonis 1. Rahvaluulearhiivi kogutud eesti imemuinasjutud ajateljel 1865–2005

Antoloogiasse on püütud valida tekste üle kogu tänapäevase Eesti, mõned näited pärinevad eestlaste asundustest Lätimaal, Venemaal jm. Rahvaluulearhiivi muinasjututalletuste arvukuselt (joonis 2) tõuseb esile kolm piirkonda: Lõuna-Mulgimaa (Helme, Karksi, Tarvastu kihelkond) koos Viljandiga, Põhja-Eestist Kuusalu ümbrus (Ambla, Kadrina, Haljala) ning Kagu-Eesti (iseäranis Vastseliina ja Võnnu ning eraldi mainimist väärib Setumaa). Muinasjuttude kogumispilt on laias laastus üsna samasugune kui vanasõnade, regilaulude ning mõistatuste puhul (vt nt Krikmann 1997: 201; Krikmann 2000: 20). Kuivõrd mõnest piirkonnast on arhiiviüleskirjutusi suhteliselt vähe, on nende alade tekstid antoloogias mingil määral ülerepresenteeritud.

Joonis 2. Rahvaluulearhiivi kogutud eesti imemuinasjutud kihelkonniti

Trükiste mõju. Rahvajututraditsioon on sagedasti seotud kirjanduses avaldatud tekstidega. Ka antoloogias on mitmeid muinasjutte, mis vähemal või enamal määral on tagasiviidavad kirjanduslike allikateni. Enam kui 10% eesti imemuinasjuttude arhiivitekstidest on kirjanduslaenulised ning kuna periooditi on laenuliste arhiivitekstide protsent jäänud suhteliselt samaks, võib trükiste mõju pidada loomulikuks imemuinasjuttude tunnuseks (vt nt Toomeos-Orglaan 2008: 76–81). Nii toetub näiteks jututüüp „Veevaimu kolm kirvest“ (ATU 729) Eesti kontekstis ennekõike trükis ilmunud versioonidele (Willmann 1782; Kõrv 1881).

Siinse teose tüübikommentaaridele on lisatud bibliograafiline osa, kus leiavad kajastamist olulisemad eesti muinasjuttude publikatsioonid. Bibliograafiat ette valmistades töötati lisaks 20.–21. sajandi muinasjutukogumikele läbi Eesti vanemad väljaanded ning *Estica* kategooriasse kuuluvad teosed (nt baltisaksa estofiilidelt).

Rahvaluulearhiivi kirjapanekud sisaldavad rahva seas nii enam kui vähem tuntud süžeid ja süžeearendusi. Arvestades tänapäeva folkloristika suundumusi ning kriitilist suhtumist senisesse autentsuskontseptsiooni (vt nt Valk 2005), on teoses avaldatud ka idiosünkraatilisi tekstivariante, vajadusel nende eripärale kommentaarides tähelepanu juhtides. Just isikupärase jutustaja stiil võib olla suurest rahvajutuvaramust kõige mõjuvam (vt ka nt Järv 2004). Antoloogia ettevalmistustööga paralleelselt on tööühma poolt algatatud vanemaid muinasjutuväljaandeid laiemale lugejaskonnale kättesaadavaks tegev e-sari, milles on tänapäeva toimetuspõhimõt-

teid järgides seni avaldatud kaks teost – Juhan Kunderi „Eesti muinasjutud“ (2007, esmatrikk 1885) ning Oskar Kallase „Lutsi muinasjutud“ (2008, esmatrikk 1900 „Kaheksakümmend Lutsi maarahva muinasjuttu“).

Me elame maailmas, kus muinasjutt ei ole kadunud. Otse vastupidi, saksa uurija Rainer Wehse sõnusi vaatab muinasjutt „meile vastu igast nurgatagusest, seda ka töötluste ja paroodiatena [...] internetist, koomiksitest, piltjutustustest, karikatuuridest, nüüdisaegsest muinasjutuvestmisest, kostümeerimisest, sõna- ja ooperiteatrist, televisioonist, raadiost, maalikunstist, skulptuurist ja disainist, mälestusmärkidest, ajalehtedest, ajakirjadest ja reklaamist, turismimarsruutidest, muuseumidest, lõbustusparkidest, õuekujundusest ja rahvaülikoolidest, ... [muinasjutte kasutatakse ka] eneseabis ja teraapias” (Wehse 2006: 134).

Muinasjuttude olustik võib olla küll midagi sootuks muud kui tänapäevane linnainimese tavakeskkond, ent juttudes käsitletavat probleemi ja nende aluseks olevad inimsuhted on jäänud samaks: noorte inimeste täiskasvanuks saamine ja suhted vanematega, kasulapse elu uues peres, suhted meeste ja naiste vahel, armastatu leidmine. Sellest annab tunnistust ka tõik, et sageli muudab jutustaja muinasjuttu, tõlgib selle kaasaja keelde. Nii näiteks põimib eakas üleskirjutaja 20. sajandi keskpaiku poisipõlves kuulnud juttudesse uueaegsed reaalsed: raudtee ja lennuki, telegraafi ja telefoni, nii et endisaegne lugu „kajab uusaegsel moel” (Kassik 2008: 18). Nõnda ajakohastub muinasjutt pidevalt.

Tänapäeva maailmas, kus muinasjutud on ennekõike laste žanr, võib paljudele tunduda pelutav tekstides kohatav vägivald. Siin tasub meenutada, et muinasjuttude süžeesitik pärineb ajast, kui sõjad ja taplused ei olnud midagi ebatavalist, ning et imemuinasjutud on algselt olnud täiskasvanute ja noorte pärimus, ka jutukangelane on tavaliselt noor, peagi abiellumiseas noormees või neiu. Veelgi olulisemal määral tingib juttude vägivaldsust muinasjutužanri iseloomulik väljendusviis, žanri poeetika – mustvalge kujutuslaad, milles kõike esitatakse äärmuslikuna – nii nagu hea on üdini hea, nii on halb jalatallani halb ning saab vastava karistuse. Positiivse kangelase retk õnne järele pole kuulajatele mitte ainult konkreetne tegevus, vaid ka kujund, mis mällu jääb. Just kujundite keeles käsitletakse muinasjutus probleeme, millest koosneb inimindiviidi areng – nagu on väitnud pea kaks inimpõlve tagasi psühhoanalüütik Bruno Bettelheim teoses „Muinasjuttude võlujõud” (Bettelheim 2007: 14). Nii on muinasjutud võrdpilt elule, pakkudes võimalust lugudes väljendada seda, mida me enda ümber pidevalt näeme.

Tänuõnad. Väljaande ettevalmistustööd alustades oli TÜ muinasjutuprojekti liikmetel arhiivitöö kogemust võrdlemisi vähe ning mitmete tööloikude metoodika formeerus iseavastamise ja -leiutamise käigus. Lisaks küsiti korduvalt nõu paljudelt kolleegidelt, keda siinkohal väga tänada tahan. Töörühma põhikonsultandiks on olnud loomamuinasjuttude tüübikataloogi ning loomamuinasjuttude tüübi-antoloogia koostanud TLÜ emeriitprofessor Pille Kippar. Raamatu mahuka murdetoimetamise on teinud Eesti Kirjandusmuuseumi teadur Kanni Labi ning setu tekstide osas Tartu Ülikooli dotsent Paul Hagu. Temalt on saadud arvukatel kordadel abi ka erinevate üksikprobleemide puhul. Samuti on korduvalt nõu saadud Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadurilt dr Kristi Salvelt, kes oli hiljem ka käsikirja retsensendiks. Juttude põhjaliku läbilugemise ja kommenteerimise ning valiku suunamise eest suured tänuõnad jutuvestjale, -uurijale ja -koolitajale Piret Päärile.

Jäägitut toetust osutas muinasjutuprojektile Tartu Ülikooli rahvaluule osakonna juhataja prof Ülo Valk. Vanasõnavaramust klassikalist ja sugestiivset ülevaadet pakkunud akadeemik Arvo Krikmanni ning tema kirjutisi vanasõnade töörühma tööst võib pidada muinasjutuprojekti tööd suunanud otseseks eeskujuks. Rein Saukas Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnast on korduvalt täpsustanud mitmeid bibliograafilisi detaile ja andmeid kogujate ning jutustajate kohta. Teose kommentaaride põhjaliku läbivaatamise eest kuulub südamlük tänu ERA vanemteadurile dr Mall Hiimäele.

Välismaistest institutsioonidest pöörduti konsultatsioonideks kõige rohkem Saksamaal asuva „Enzyklopädie des Märchens“ (Göttingen) toimetuse töötajate poole, eriti tahan tänada abi eest prof Hans-Jörg Utherit. Mitmel korral küsiti nõu ja abi Soome Kirjanduse Seltsi (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) ning Helsingi Ülikooli muinasjutuga tegelevate folkloristide käest, iseäranis tuleb tänada soome tüübikataloogi koostajat dr Pirkko-Liisa Rausmaad.

Nagu projektimaailmas ikka, on kimbutanud muinasjutuprojekti tööd finantsilised katsumused. Pärast algse grandiprojekti lõppu (2003), kui lisandunud töömahtu oli sarnaselt muinasjutulohede peadega vaat et rohkem kui alustades, jätkati ettevalmistustööd riiklike programmide „Eesti keel ja rahvuskultuur“ (2003) ning „Eesti keel ja rahvuslik mälu“ (2004–2008) toetusel projekti „Eesti muinasjuttude teaduslikud väljaanded“ raames. Projekti venimist tingis seegi, et ükski töös osalenud ei saanud täismahus pühenduda ainult projektiga seotud ülesannetele. Samuti toimusid muutused töörühmas – tekstisisestajate hulk on läbi aja vaheldunud: aastatel 1999–2008 on projektiga seotud olnud tosinajagu inimesi, neist pikemalt (rohkem kui aasta) on töötanud Anu Jalas, Karoliina Kagovere, Karin Krondel, Liilia Laaneman, Evelin Lepp, Aive Roots ja Jaanika Teemus. Algsetest kaastöölistest

jäid projekti juurde põhitäitjatena Mairi Kaasik ja Kärri Toomeos-Orglaan, kes koos Risto Järvega on käesoleva väljaande koostanud ja toimetanud.

Tartu Ülikooli muinasjutuprojekt on toiminud koostöös Eesti Kirjandusmuuseumiga, mille keldritesse on talletatud väärtuslik osa eesti rahva mälust. Täname Kirjandusmuuseumi direktoreid Krista Aru (–2005) ning Janika Kronbergi, kelle mõlema toetus on olnud projektile väga oluline. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi töötajad ning selle juhataja dr Ergo-Hart Västriku (–2009) on olnud alati töörühma suhtes väga vastutulelikud, nii arhiivis töötegemisvõimaluste hõlbustamisel kui sisulisel abistamisel.

Arhiivikäsikirjad pildistas Alar Madisson; illustratsioonide fototöötluste tegi Siret Roots. Resümee ja tüübigokkuvõtete tõlked tegid Ene-Reet Soovik ning Katrin Hakkinen. Suuremate ja vähemate küsimuste lahendamisel nii väljaande sisu kui vormi osas on abistanud Jürgen Beyer, Jüvä Sullöv, Tuuli Kaalep, Andreas Kalkun, Alli Laande, Pille Niin, Janika Oras, Liis Reha, Jonathan Roper, Mari Sarv, Vaiko Tigane ja Kristi Viiding. Valminud käsikirja lugesid hoolikalt läbi ning parandusi pakkusid Inge Annom, Leelo Jago ja Kadri Tamm. Kõigile neile tuhat ja üks tänu!

Ja viimaks (rahvajuttude tagaalu seadust arvestades üksiti tähtsaimana) – kõige suurem tänu selle raamatu võimalikuks saamise eest kuulub rahvaluule loojale ja hoidjale, rahvale meie eel ja ümber – meie inimestele.

Risto Järv

VÄLJAANDE TOIMETAMISPÕHIMÕTTED JA ÜLESEHITUS

Eesti Rahvaluule Arhiivi kogutud käsikirjalised tekstid on väljaandes avaldatud võimalikult originaaltruult, kuid parema loetavuse huvides redigeerituna. Lähtutud on üleskirjutajate kirjaviisist, ent parandatud on ilmselged kirjavead ja interpunktsioon vastavalt tänapäeva ortograafiareeglitele, samuti on ühtlustatud tekstide lõigujaotust (uue mõtteterviku ja dialoogide algul on kasutatud taandridu). Üleskirjutaja tekstis esinevad keelelised vasturääkivused (*nii kui sa kulpi hakkas rabama* > *nii kui ta kulpi hakkas rabama*), ilmsed tahtmatud sõnakordused (*ja surd varsti selle järel ära surd*) ning üksikud tähevead on parandatud vaikimisi. Sisu arusaadavuse huvides lisatud koostajate täiendused on esitatud nurksulgudes. Siirdkõne (...*ütleb, et lase mind jumala juurde*) on toimetamisel vormistatud otsekõnena (...*ütleb, et: „Lase mind jumala juurde!“*).

Helilindistuste litereeringute puhul on püütud tagada teksti loetavus – välja on jäetud olulisema tähenduseta täitesõnad, samuti suulisele kõnele iseloomulikud sõna- ja lauseotsingud, mis jutustajal on lõpetamata jäänud. Kui jutustaja end parandab, on esitatud ainult viimane variant.

Murdetoimetamine. Arhiivis leiduvad muinasjutud on kirja pandud kas kohalikus murdes või jutustajate-aegses kirjakeeles, ent leidub ka vahepealseid variante. Mõnikord on koguja ise tunnistanud, et murde üleskirjutamine on keeruline ning tema vilumatuse tõttu võib tulemus olla ebatäpne: sisse kipuvad tulema kirjakeele jooned. Kui rahvaluulekoguja kirjaviis on ühe teksti piires ebaühtlane, on kõrvalekaldeid vastavale murdele iseloomulikest joontest korrigeeritud, ent murdekeelt tervikuna rekonstrueeritud ei ole: näiteks kui põhjaeesti murretes on diftongide asemel läbivalt kirjutatud pikad vokaalid, on viimased alles jäetud. Lõunaeesti murretes on lisatud (viimase) pehmendatud konsonandi/konsonantide järele palatalisatsioonimärk juhul, kui see eristab sõnade tähendust. Võru ja Setu tekstides on larüngaalklusiil märgitud ^q-ga. Juhul, kui kirjapanija on Setu kirjapanekutes eristanud kõrgenenud õ-häälikut, on see märgitud y-ga.

Konkreetsed tekstoloogilised kommentaarid esitatakse joone all, üldjuhul aga vastavas kommentaaris raamatu lõpuosas.

VÄLJAANDE ÜLESEHITUS**TEKSTID:**

- a) **Jutu järjenumber.** Eesti imemuinasjuttude antoloogia kahes köites on tekstid läbivalt nummerdatud.
- b) **Pealkiri.** Võimalusel on kasutatud üleskirjutaja poolt pandud jutupealkirja, kui see käsikirjas puudub, on pealkirja lisanud koostajad. Koostajate pandud pealkirjad on esitatud kirjakeeles, tõlkega varustatud lugude pealkirjad murdekeeles. Mõnede juttude originaalpealkirju on muudetud, vältimaks korduvust kogumiku lõikes.
- c) **Tekst.** Esitatud on jutu terviktekst. Kui sama arhiivipala juures on üleskirjutaja tekstiväliseid kommentaare või muid kirjeldusi (näiteks jutu seostamine esituskontekstiga), on need põhitekstist eraldatud tühja reaga.
- d) **Märkused.** Originaalkäsikirjades sisalduvad kirjapanija kommentaarid ning toimetajate konkreetsed tekstoloogilised märkused tuuakse ära alamärkusena vastaval leheküljel.
- e) **Arhiivi viide.** Kasutakse traditsioonilist Eesti Rahvaluule Arhiivis kasutusel olevat viitamissüsteemi: esmalt **fondi viide** – kogu lühend (vt Kasutatud arhiiviallikad), seerianumber, köitenumber, leheküljenumbriid köites, pala (tekstiüksuse) number saadetises. Järgnevad **päritoluandmed**: päritolu tähistav märk (<), esitaja elukoht, mõttekriipsu järel koguja nimi, päritolumärk, selle järel esitaja nimi ja sünniaasta (või vanus); lõpus sulgudes kogumisaasta. Mõnel juhul (nt koguja markantsest stiilist aimuandmiseks) on esitajaandmed üleskirjutaja sõnastuses (jutumärkides).
- f) Jutu **tüübinumber** rahvusvahelises (ATU) või Eesti (Ee) klassifikatsioonis (nurksulgudes).
- g) **Sõnaseletused.** Seletatakse murdesõnu, anakronisme, tänapäeval vähem tuntud etnograafilisi detaile ja mõõtühikuid, võõrapäraseid sõnu, samuti neid sõnu, mille tähendus on aja jooksul muutunud.
- h) **Tõlge.** Arusaadavuse huvides on tervenisti tõlgitud enamik setukeelselt jutustajatelt üleskirjutatud tekste, samuti mõni muu kirjakeelest märkimisväärselt erinev tekst.

TÜÜBIKOMMENTAARID:

- a) **Tüübinumber ja -nimi** eesti tüpoloogias. Kui süžee esineb ATU kataloogis, on sellele viidatud, muudel juhtudel on kasutatud eesti tüpoloogia tähist Ee.
- b) **Tüübi ingliskeelne nimi** ATU kataloogis. Kui tüüpi ATU kataloogis ei esine, on märgitud, millisele allikale toetudes on uus tüüp loodud.
- c) **Tüübi kokkuvõtlik kirjeldus** (kursiivis). Esitatud on üldistav kokkuvõte eesti arhiivivariantide põhjal. Kirjelduses markeerivad sulgudes olevad sõnad variantides samas funktsioonis esinevaid tegelasi, motiive ja süžeekäike, see loetelu pole enamasti ammendav. Tavaliselt nimetatakse edasises süžeekirjelduses loendis esimesena (st enim) mainitud tegelaskuju.
- d) **Jututüübi kommentaar** on andmed jututüübi leviku ja vajadusel rahvusvaheliste paralleelide kohta, kirjeldatud on lokaalredaktsioone ja Eestile tüüpilisemaid kontaminatsioone, iseloomustatud on jututüübi seoseid teiste tüüpidega. Kontaminatsioonis ei tarvitse tüübi terviksüžee olla välja arendatud, vaid võib esineda episoodina.
- e) Konkreetse **jutu kommentaar** esitatakse näiteteksti pealkiri, seejärel sulgudes järjenumber, algne pealkiri neil juhtudel, kui seda on originaaliga võrreldes muudetud või siis märges pealkirja puudumise kohta, ning juhul, kui jutt esindab liittüüpi, kontaminatsiooniloend. Järgnevad muud sisulised kommentaarid: näitetekstis esinevad suuremad erinevused tüübi põhikujust, teave konkreetsete jutumotiivide ja muude seletust vajavate detailide kohta.
- f) **Tüübibibliograafia**. Siin on ära toodud tüübi olulisemate trükis esinevate variantide loend (vt Tüübibibliograafias viidatud allikad, lk 619). Lisatud on vastavasse tüüpidesse kuuluvate arhiivitekstide ilmumisandmed rahvajutuväljaannetes – kõigist akadeemilistest väljaannetest (nt EMj 1967, SLM 1987) ja olulisematest adaptatsioonidest (nt EREJ, „Marjakobar“). Üldjuhul on lähtutud viimasest kõige täpsemast trükiväljaandest ja/või internetiväljaandest. Kirjanduslike töötluste puhul piirdutakse ühe, võimalikult täieliku väljaande bibliografeerimisega. Arvestades kirjanduse mõju jututraditsioonile on siin esindatud ka vendade Grimmide, Charles Perrault' ja „Tuhande ühe öö“ muinasjuttude väljaanded. Bibliograafiast välja on jäetud valikkogumikud, kus on taasavaldatud varem ilmunud jutte.

Bibliograafias esitatakse:

- 1) väljaande pealkiri ja ilmumisaasta (sulgudes esmatrüki ilmumisaasta),
 - 2) teksti pealkiri,
 - 3) teksti järjenumber või selle puudumisel leheküljenumber,
 - 4) tüübinumber juhul, kui jutt esindab liittüüpi.
 - 5) Uues lõigus järgneb trükis ilmunud allikatõlgete valikuline loend. Kui võõrkeelne teos on ilmunud paralleelväljaandena, on sellele viidatud esimeses lõigus võrdusmärgi järel.
- g) **Käsitluste bibliograafia (K:)** alla on koondatud viited eestikeelsetele uurimustele, kus vastavat jututüüpi on analüüsitud (vt Kasutatud kirjandus, lk 628).

Väljaande lõpus on esitatud käesoleva köite allikaloend ja kasutatud kirjanduse loetelu, jutustajate, üleskirjutuskohtade ning korrespondentide register.

Koostajad

TEKSTID

TOO-TOITU, MURRA-MAHA, PURUSTA-RAUAD

Üks vaene inimene elas ja temal oli lapsi tihtsalt¹ ja viimaks ei saand vaderit koskilt. Kõige viimasele lapsele ei tulnud enam keegi vaderist.

Mees tuli kurva meelega kodu. Tuli üks kerjaja-vanamees vastu, oma kotikene õlal ja kepikene käes. Mees palus: „Ole ea inime, tule minu lapsele vaderist. Olen otsind, aga kostki ei saa.“

Vanamees ütles: „Jah, mina tulen küll.“

Aga kes see vanamees oli, seda ei tea keegi.

Kui sai laps ristitud, andis see mees isa kätte ühe õberubla ja ütles: „See on temale (lapsele) õnnerubla. Kui see laps meheks kasvab, siis anna talle kätte.“

Siis läks see mees ära ja keegi ei teand, kust ta tuli või kuhu ta läks.

Kui laste isa oli ära surnud, ütlesid teised vennad: „Koht on meil veikene, sina oled kõige noorem, me anname sinu osa kätte, mine sina omale õnne otsima.“

Nii ütlesid teised nooremale vennale. Ja panid talle leivakoti kaasa ja poiss läks majast välja.

Ja sääl kuningriigis, kus ta elas, oli needmine pantud selle kuningriigi pääle. Üks kole loom tuli metsast välja ja temale pidi iga aasta ohver antama. Kelle peale loos tuli, see pidi minema. Sel omigul, kui see loom välja tuli, sõi poiss viimse leiva ära ja mõtles: „Mis ma nüüd teen?“

Siis tuli üks vanamees metsast välja kolme koeraga, koerad ketiga kää otsas, ja ütles: „Kuule, poiss, osta need koerad ära minu käest.“

Poiss ütles: „Mul ei ole omalgi süüa, mis ma veel koertele annan? Ja raha ei ole ka enam kui üks rubla.“

Vanamees ütles: „Anna see rubla siia ja võta koerad. Küll koerad süüa toovad. Ja kui sa ise sööd, anna koertele kah.“

Poiss andis rubla vaname kätte ja vanamees andis koeraketid poisi kätte. Ja poiss küsis: „Mis nende koerte nimed on?“

Vanamees ütles: „Üks on Too-toitu, teine – Murra-maha, kolmas – Purustaravvad².“

Siis vanamees ütles koertele: „Nüüd annan mina teid uue peremehe kätte, kuulge tema sõna ja täitke tema käsku.“

Ühel koeral oli korv kaelas, selle nimi oli Too-toitu ja see käis toitu toomas. Kui vanamees ära läks, poiss ütles: „Too-toitu!“

Siis korviga koer läks ja tõi toitu, ja poiss sõi ise ja andis koertele kah.

Siis ta läks nende koertega kõndima metsavaheteed pidi. Ja nägi: nelja-

obusetõld tuleb ja obustel mustad tekid ja kutsaril ja toapoissil ka mustad riided. Ja poiss küsis: „Kuhu te, ärrad, sõidate?“

Need ütlesid: „Me viime kuningatütart metsloomale ohvrust.“

Aga siis poiss küsis: „Mispärast? Mis süidi ta on teind, et te ta metsloomale viite?“

Need kostsid: „Süidi ta ei ole teind küll, aga meie riigi pääl on äraneedmine ja kelle pääle loos langeb, see peab talle ohvrust minema. Muidu ta ävitab kõik meie riigi ära, kui talle ohvrit ei anta.“

Aga koera-peremees ütles: „Kas teda siis tappa ei saa? Kas temast siis võitu ei saa?“

Aga nemad ütlesid: „Ükski püssikuul ei akka tema külge, keegi ei saa temast võitu.“

Ja tõld läks edasi ja poiss läks oma koertega tõllale järgi. Said tähendud kohale, tõld peeti kinni ja kuningatütar tuli tõllast välja ja jalutas seal ringi. Ja poiss vaatas ka seal koertega.

Varsti ka tuli metsast nii kole loom, et keegi ei ole ennemalt näind nii-sugust. Kuningatütar teadis muidugi, et tema eluõhtu on nüid käes, et läheb kohe ette ja siis on rahu. Aga seal noormees laskis oma pruuni koera keti otsast lahti ja ütles: „Murra-maha!“

Aga ütles nii, et keegi ei kuulnud. Koer siis läks talle vastu ja murdis teda maha ja purustas tema luud ka koost ära.

Siis oli kõigil, kutsaril ja kuningatütrel ja poisil ea meel ja poiss ütles kuningatütrele: „Kolme aasta pärast, siis ma tulen sind jälle vaatama.“

Ja kuningatütar istus tõlda ja sõitis linna. Poiss jäi koertega metsa.

Tee pääl, metsa vahel toapoiss ütles kuningatütrele: „Kui töotad, et ütled isale, kuningale, et toapoiss sinu päästis, siis viime su linna, kui ei tööta, lööme su maha ja viskame siia, sest kuningas teab muidugi, et sa metslooma kätte läksid.“

Kuningas oli ennem töotand, et kes selle metslooma ära võidab, saab riigi ja tütre omale. Ja kuningatütar surmairmus lubas ka ütelda isale, et toapoiss on tema päästnud.

Siis kui sõitsid lossi oovi, tulid kõik matusserahvas vastu ja panid imeks, et miks kutsar nii rõõmsasti ja viisakasti obustega sõita laskis, et ei leina sugugi. Trepil ees pidas obused kinni, toapoiss tegi tõllaukse lahti ja tütar astus tõllast välja. Ja kõik jäid imestades tuimalt seisma ja küsisid: „Kes sind päästis?“

„Toapoiss!“

Läks sisse. Ja toapoiss tahtis kohe abielusse eita, aga tüdruk palus vastu, et üks aasta veel neitsipõlve. Ja sai aasta mööda, palus teine aasta veel. Sai kaks aastat, palus üks aasta veel, et siis pühitseb oma päästmise päeva. Ja kuningas

lubas kah ja toapoiss ei võind midagi teha.

Kui kolm aastat mööda, siis toapoiss ütles: „Nüid mina enam ei jäta, nüid eidan abielusse sinuga.“

Siis kuningatütar ei rääkind vasta ka enam.

Pulmi valmistati ja linn kõik lipuehtes. Ja just omikul läks see poiss ka oma koertega linna ja küsis linnarahva käest: „Mis suur pidu see on, et kõik linn lipuehtes?“

Foto 2. Jutustaja Kaarel Jürjenson ja koguja Richard Viidalepp (Viidebaum)

Üteldi, et kuningatütrel on sellega pulm, kes teda päästis. Aga poiss ütles: „Kuidas tal pulm võib olla, kui olen siin oma koertega ja mina olengi see päästja!“

Ja läks edasi kuningalossi juure ja tahtis sisse minna. Aga vahid võtsid ta kinni ja panid vangi.

Aga nii kui kinni pandi, ütles koerale: „Purusta-ravvad!“

Koer purustas ka ravvad aknate eest ära ja poiss sai välja. Ja läks hoolimata – enam keegi ei takistanud – läks kõige koertega kuningalossi. Ja nii kui sisse läks,

kuningatütar läks vastu, andis kätt ja ütles: „Vaata, isa, see on minu päästja oma koertega, aga mitte toapoiss, nagu ma surmairmus tõotasin ütelda.“

Siis kuningatütar küsis õpetaja käest: „Kas võib seda vannet tagasi võtta, mis on surmairmus sunnitud.“

Õpetaja ütleb: „Seda võib tagasi võtta ja seda saab andeks antud.“

Siis see poiss sai kuningatütrega laulatatud ja jäi kuningriigi valitsejast kuni surmani. Ja ei olnud tema eloajal võõrast sõjaväge karta, kuni tal need koerad olid: üks murdis maha ja teine purustas.

Ja toapoiss sai kohtukaristuse kuni elo otsani.

Siin ühelt vanamehelt kuuldud. Jutustaja oli Kusnetsovi-nimeline venelane. Nüüd surnud.

ERA II 63, 379/88 (4) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v – Richard Viidebaum (Viidalepp)

< Kaarel Jürjenson, snd 1868 (1933)

[ATU 300]

¹ palju; ² rauad

TAMM, ÜLENE^q, TAIVAS, ALANÕ^q!

Vanast imä naas' surema ja kar'st' pujalõ: „Sääne naanõ võta^q ku uma sõsar, õkvalt sääne!“

Timä es lövvä^q kostki säänest ku uma sõsar. Lei umalõ sõsaralõ pääle, õt piät abielluma – saa sääne, ku imä käsk'!

Sõsar es jõvva^q kuigi inäb vasta panda^q. Pand' rõivihe, õt läävä^q keriku mano laulatama.

Läts' aita rõivilõ panema. Aidal oll' kats lävve, tõsel puul oll' ka lävi. Tä pand' õks kavva aiga rõivilõ. Veli käü õks küsümä: „Kas saat valmis?“

Kõõ üteli: „Ooda!“

Tä läts' tõsõst lävest vällä ja süläs kasti kaasõ pääle kol^q kõrd – kol^q sülekest. Nuus^q sülekese^q ka kõnõli^q toolõ velele vasta: „Ooda!“ Ku ar kuivi^q, sis es kõnõlõ^q.

Tuu läts' tõsõst lävest vällä ja taal oll' aida takah tamm, ni läts' tammõ üles. Täl olli^q pruudi rõiva^q säläh, kaal' pääh – kirivä^q rõiva^q.

Veli nika uut', ku süle^q vastu kõnõli^q, ku inäb kõnõlõ-s, kaes aita – ei oleki-i, om ar paenu.

Tuu läts' tammõ, ni laul': „Tamm, ülene^q, taivas, alanõ^q!“ nikani ku sai taivahe.

Sai taivahe, ni sai üttele majja. Sääl olõ-s muud ku kats tütärlast. Nuus^q tütärlatsõ^q oll' kogoni sääntse^q ku timä. Sai tütärlastõga jutto, sai nigu sõbrast.

A tütärlatsil oll' imä, imäl oll' iäne pää. Tä käve üüse ruugu süümä, merde juuma, hummogult tull', päiväs oll' kodo. Kodo tulli, es salli^q võõrit.

Tütrel^q paedi^q tuu tüttrigu raudmõhe ala. Imä sis tull' kodo, nuht'õlõs ja ütles: „Siieh, kes siieh um käunu? Siieh om võõras hais!“

Tütärlatsõ^q salksi^q maaha: võõral maal kõrbatas tsikõ, tulõ taa kõrbõhais.

Oll' tuu tütärlats näide man ku kavva ta oll' – päivä oll' mõhe all, üüse sis oll' kul'ataminõ, ku immä olõ-s. Naa^q olli^qki nigu üüse üleväh, õt ku imä tulõ, kuulõt sisse laska^q: tulõ päiv üles, sulas pää ar.

Tuu sis nõudsõ näide käest ar: „Ku ti kuulõ-i, kuis sis saa, sis imä saaki-i kodo?“

Nimä^q seledi^q ar: olli^q sääntse^q nõgla^q, minka kuulõt, ku magama läät, ja sääntse^q, minka kuulõ-i.

Võõras vaeld' arki nuu^q nõgla^q, pand' nuu^q nõgla^q kõrva, mis es kuulõ^q. Tull' tuu hummog, tull' imä kodo, ni tütärlatsõ^q es kuulõ^qki. Imä laul õks:

„Päävässe, pästä värä^q,
aoke, aroda värä^q,
päiv õks nõsõs, pää sulas.“

A no tütärlatsõ^q kuuleki-s. Sulligi ar imä.

Foto 8. Jutustaja Anna Järv

Tütärlatsõ^q naksi tuu tütärlatsõ pääle: „Immä olõ-i, kuis mi no olõ?“

Tuu kuts' sis neid: tulkõ^q timäga üteh. Nuu^q panni^q ka kõõ pruudiriide ja tulli^q sinnä tammõ. Tuu jal^q laul': „Taivas, ülene^q, tamm, alanõ^q!“

Läts'ki jal^q taivas ülespoolõ ja tamm allapoolõ, ja sai tütrik kodo, tõi nuu^q võõra^q ka üteh. Läts' sis sanna. Istõ^q, kõigil ütesugutsõ^q rõiva^q ja muido kõõ üteplaanilitsõ^q.

Täl oll' kotoh kol^q velja. Ku üts näi nägemä, õt sannah om, tunn'st: „Ei tunnõ^q! Kõik omma^q ku uma sõsar, kuigi tunnõ-i.“

Läts' üte vanainimese mano. Toolõ selet': „Sannah um kolmõkeske, ei tunnõ^q, kuas om uma sõsar!“

Tuu opas': „Sa võta^q puu ja väits, ja naka^q tuud puud säääl lõikma. Lõika^q uma sõrm ka ar. Sis kua tulõ sõrmõ mähkmä, tuu om uma sõsar. Tuul lätt halõhõbast.“

Tuu vanõb veli tekk' nii: lõigas' sõrmõ ar. Karas' sis üts, kiä laba pääl istõ, kaksas' uma kaali nulga ni mähke kinni. Sai tuu uma sõsar tiidä^q.

Üte võtt' vanõmb veli, tõsõ võtt' keskmäne veli ar. Noorõb jal^q vihas', misperast timä's tuu-s säänest inimest ku eis' olt. Tuu nakas' nigu sõsare pääle süänd ajama.

Käve kõgõ tuu noorõb veli mõtsa tüühü ja kodo süümä. Tiiä-s kiäki, mis tä tekk' säääl. Tä tekk' rõivakirstu, sääntse suurõ. Taal saa kirst valmist – tuu^q täl süvvä^q mõtsa, tä tulõki-s kodo süümä!

Sõsar läts' süvvä^q viimä^q, tä pand' sõsarõ sinnä kirsto, ni pand' kaasõgi kinni ja lei nakloga kinni.

Velenaase^q uutva^qks kodo, sõsard ei tulõ^q. Timä käest ka küsse^q, timä salas' maaha.

Oll' laupäävä õtag, sann kütet, velenaase^q hõigi^qks kodo:

„Sõsarõnni^qks, sõsarõnni,
sann õks kütet,
viht haut, vesi tuud.“

Sõsar tekk' kostki hellü vasta.

Sõsar kirstuh oll' ku kavva oll', kasus läbi kirstukaasõ vällä väega illos mar'ats'auk. Üts kütt, tuu ütsindä elli ja käve egä päiv sinnä mõtsa jahi pääle. Ni ütskõrd sai taa kodusõ pääle, kirstu mano. Väegä illos mar'ats'auk, vei kodo, hiit' lao pääle üles. Tull' hummog, läts' tä^qks jahi pääle. Ts'auk sai tütrigus. Tull' maaha säält, kiäki säääl es olõ^q. Tuu tegi säääl kõik täl valmis: tekk' sõõgi, kütt tarõ, pühk' tarõ. Läts' jal^q sinnä üles – oll' mar'ats'auk.

Kütt tulõ kodo: tarõ lämmi, tarõ kraam'tõt, süük valmis. Tiiä^q, kes om käunu?

Saa tõnõ päiv, jal^q niisama tett ar kõõ tüü ilosahe. Timä uma silmäga kedägi ei näe^q.

Läts' üte vanainemisõ vai targa mano: „Kiäki ei käu^q – kes ar kraam' tarõ ja tal'tas niimuudu?“

Tuu opas' tälle nii: „Sa nigu jahi pääle läät – mingi-i, jää vahi pääle!“

Jäigi vahti otspaja mano. Sai tütrik nätä^q, jal^q kaos ar, mar'ats'auk jal^q säääl üleväh.

Läts' sinnä jal^q targa mano ja selet', õt tütrik om. Tal'tas ar, ni kaos ar.

Tuu käsk' õks sääal vahti^q, ku tä sääal tal'tas: „Püvvä^q kinni, panõ^q umast kaalast tälle rist kaala!“

Tuu poiss nii tegi, ku tuu opas'. Haard' tütrigu kinni, pand' risti kaala. Es saa^qki tütrik ärä minnä^q. Võtt' tuu tütrigu nagu abiello.

Kuigi sai tuu kütt noide veljoga kokko ja sai tutvast ja kuts' hindä poolõ kost' ma. Ja saigi noile ka tiidä^q, kuis tä sinnä sai.

RKM II 44, 24/30 (3) < Vastseliina raj, Obinitsa kn, Navige k < Härma k (Setumaa, Meremäe v) – Selma Lätt < Anna Järv, 75 a (1953)
[ATU 313E* + Ee 722]

Tõlge: Tamm, ülene, taevas, alane!

Vanal ajal hakkas ema surema ja manitses poega: „Võta selline naine, nagu on su oma õde, just seesugune!“

Ta ei leidnud kuskilt sellist kui oma õde. Ajas õele peale: „Sa pead minuga abielluma, siis saab niimoodi, nagu ema käskis!“

Õde ei suutnud kuidagimoodi enam vastu ajada. Pani end riidesse, et kirikusse laulatama minna.

Läks aita riidesse panema. Aidal oli kaks ust, teisel pool oli ka. Ta pani kaua aega riidesse. Vend käis ikka küsimas: „Kas saad valmis?“

Õde vastas aina: „Oota!“

Ta läks teisest uksest välja ja sülitas kasti kaane peale kolm korda – kolm süljekest. Need süljed kõnelesid vennale vastu: „Oota!“ Kui ära kuivasid, siis ei kõnelenud enam.

Õde läks teisest uksest välja, seal oli aida taga tamm ja ta läks tammest üles. Tal olid pruudiriided seljas, rätik peas – kirevad riided.

Vend ootas nii kaua, kui süljed vastu rääkisid, kui enam ei kõnelenud, vaatas aita – ei olegi, on ära põgenenud.

Õde läks tamme otsa ja laulis: „Tamm, ülene, taevas, alane!“ Nii kaua laulis, kuni sai taevasse.

Sai taevasse ja sai ühte majja. Seal ei olnud muud kui kaks tütarlast. Need tütarlapsed olid täpselt sellised kui tema. Ta sai tütarlastega jutule, sai justkui sõbraks.

Aga tütarlastel oli ema, emal oli jääst pea. Ta käis öösiti pilliroos söömas, meres joomas. Hommikul tuli tagasi, päeval oli kodus. Kui koju tuli, ei sallinud võõraid.

Tütred peitsid selle tüdruku rauast leivaküna alla. Ema tuli siis koju, nuusutab ja ütleb: „Siin! Kes siin on käinud? Siin on võõras hais!“

Tütarlapsed salgasid maha: „Võõral maal kõrvetatakse sigu, sellest tuleb see kõrbehais!“

Oli tüdruk nende juures kui kaua ta oli – päeval oli leivaastja all, öösel, siis, kui ema ei olnud, oli pidutsemine. Nad olidki öösiti üleval, et kui ema tuleb, siis kuuleb sisse lasta, sest kui päike tõuseb, sulab ta pea ära.

Õde siis uuris nende käest: „Kui te ei kuule, kuidas siis saab? Kas siis ema ei saagi koju?“

Nemad seletasid: olid sellised nõelad, millega kuuled, kui magama lähed, ja sellised, millega ei kuule. Võõras vahetas need nõelad ära, pani nood nõelad kõrva, millega ei kuulnud.

Tuli hommik, tuli ema koju ja tütarlapsed ei kuulnudki. Ema laulab ikka:

„Päevake, päästa värav!

Aoke, haruta värav!

Päike aina tõuseb, pea sulab.“

Aga need tütarlapsed ei kuulegi. Sulaski ema ära.

Tütarlapsed hakkasid sellele tüdrukule peale käima: „Ema ei ole, kuidas me nüüd oleme?“

Õde kutsus siis neid, et tulgu temaga ühes. Nad panid ka kõik pruudiriidesse ja läksid sinna tamme otsa. Õde jällegi laulis: „Taevas, ülene, tamm, alane!“

Läbski jälle taevas ülespoole ja tamm allapoole ja sai tüdruk koju, tõi need võõrad ka ühes. Läks siis sauna. Istusid, kõigil ühesugused riided ja muidu ka kõik ühenäolised.

Õel oli kodus kolm venda. Kui üks märkas, et tüdrukud on saunas, siis tunnistas: „Ei tunne ära, kõik on õe moodi. Mitte kuidagi ei tunne ära!“

Läks ühe vanainimese poole. Seletas talle: „Saunas on tüdrukud kolmekesi. Ei tunne, milline neist on oma õde!“

Vanainimene õpetab: „Sa võta puu ja nuga ja hakka seda puud seal lõikama. Lõika omale sõrme. Kes siis tuleb sõrme siduma, see on oma õde. Tal läheb meel haledamaks!“

Vanem vend tegi nii: lõikas sõrme. Siis kargas üks, kes lava peal istus, rebis siilu oma rätinurgast ja sidus kinni. Tundis oma õe ära.

Ühe tüdruku võttis vanem vend naiseks, teise võttis keskmine vend ära. Noorem vend jälle vihane, mispärast õde ei toonud sellist inimest, nagu ta ise oli. Ta hakkas õe peale justkui viha pidama.

Noorem vend käis kogu aeg metsa tööle ja koju sööma. Keegi ei teadnud, mida ta seal teeb. Ta tegi riidekirstu, sellise suure. Saab kirst valmis, ütleb: toogu talle söök metsa, tema ei tulegi koju sööma!

Õde läks sööki viima, vend pani õe kirstu, pani kaanegi peale ja lõi naeltega kinni.

Vennanaised ootavad ikka koju, õde ei tule. Noorema venna käest ka küsivad, see salgab maha.

Oli laupäeva õhtu, saun köetud, vennanaised hõikasid ikka koju:

„Õde, mu õekene,
saun on kõetud,
viht hautatud, vesi toodud!“

Õde ei vastanud midagi.

Oli ta kirstus kui kaua oli, kirstukaanest kasvas välja väga ilus marjakobar. Üks kütt elas üksinda ja käis iga päev sinna metsa jahile. Ja ükskord sattus sinna kirstu juurde. Väga ilus marjakobar! – Viis koju, viskas üles tare pööningule. Tuli hommik, läks tema siis jahile. Marjakobar muutus tüdrukuks. Tuli sealt maha, kedagi ei olnud. Tüdruk tegi seal mehele kõik valmis, tegi söögi, küttis toa, pühkis toa, läks jälle sinna üles – ja oli marjakobar.

Kütt tuleb koju: tuba on soe, tuba koristatud, söök valmis! Ei tea, kes on käinud?

Tuleb teine päev, jälle niisamuti kõik tööd ilusti ära tehtud. Mees oma silmaga ei näe kedagi.

Läks ühe vanainimese või targa juurde: „Keegi ei käi, aga kes see koristab tuba ja talitab niimoodi?“

Tark õpetab talle niiviisi: „Sa tee, nagu läheksid jahile, kuid ära mine, vaid jää valvama!“

Jäigi valvama leitseaugu juurde. Sai ta tüdrukut näha, jälle kaob see ära, on marjakobar jälle seal üleval.

Läks jälle sinna targa juurde ja seletas, et see on tüdruk – talitab ära ja kaob.

Tark käskis jälle seal valvata, kui ta seal talitab: „Püüa ta kinni, pane oma kaelast talle rist kaela!“

Poiss tegi nii, kuidas tark õpetas. Haaras tüdruku kinni, pani risti kaela, ei saanudki tüdruk ära minna. Võttis selle tüdruku naiseks.

Kuidagimoodi sai see kütt nende vendadega kokku ja sai tuttavaks ja kutsus enda poole külla ja saigi neile ka teada, kuidas õde sinna sai.

MIS ILMAS ON JA MIS OLEMAS EI OLE

Ükskord käskinud üks mõisahärra oma tuapoissi merele minna – see olnud väga osava kütt – luika laskma. Tuapoiss läinud, ja ilma et kaua oleks tarvis vahtida olnud, tuli ka kohe üks luigeparv talle ette. Kõmmak käinud ja mees lootnud saaki kukkuma, aga vaata imet, just säääl kohal, kuhu ta sihtinud ja lasknud, ilmunud sel silmapilgul üks neiu, kelle [pale] nii nõidlik ja kelle riided päiksesäralised olnud, et tuapoiss enam silma ei täinud¹ pöördä, vaid ennast ja kõike maailma unustades ainult seda vahtinud.

Viimaks tulnud tuapoissil mõte neiule kuidagiviisi ligineda, sõbrust sobitada ja koguni kodu meelitada. Ettevõtte läinud ka õnnelikult täide. Kodus ei saa ta aga ka muud, kui vahib ainult neiukest.

Kui härra tuapoisi tagasitulekut küllalt juba oodanud, saatnud ta viimaks vaatama, kas ta veel kodus ei olegi või mis ta säääl teeb. Käskjalg jäänud aga tuapoisi juurde ime-neiut vaatama ja unustanud härra käsu täitsa ära. Härra saatnud teise ja veel kolmanda, aga ka need jäänud tagasi tulemata.

Viimaks läinud härra ise neid kõiki taga otsima. Tuapoisi tuppa astudes leiab ta neid kõiki säääl, aga taevalist neiukest silmates jäänud ka temagi sinna. Kõik silmanud üksisilmi neidu – kõik ihkanud teda omale naeseks saada. Tuapoiss toetanud ennast õiguse, härra oma võimuse pääle, ja tülituluke süttinud kahe vahele põlema. Kumbki ei anna järele.

Härra hakkanud viimati nõu pidama ja teinud omast arust kavala plaani, kuidas tuapoisitühjast lahti saada. Ta käskinud tuapoisi üheks määratud ajaks ilma reisima minna ja siis tagasi tulles temale näidata, mis ilmas on ja mis ilmas ei ole, mõeldes, et tuapoiss juhtuks ehk kuskil maa ehk mere teel otsa saama, või kui ta ka piaks tagasi tulema, siis ei saaks ta oma ülesannet ometi kuidagi täita võima ja oleks seega ikka oma õiguse kautanud.

Neiu ke hoidnud aga ennem tuapoisi kui härra poole ja esimese kurvastust nähes astunud ta temale oma salavõimudega abiks. Ta kerinud punasest lõngast kerakese ja annud selle tuapoisi kätte, siis veel ühe ninarätiku ja õpetas temale ära, et: „Kui sa nüüd reisima lähed ja ristteede ja teeharude pääl arvata ei tea, kumbat kätt sa piaks minema, siis pane see kerakene maha ja löö ta vasaku jala kannaga veerma. Kuhupoole kerakene veereb, seda haru pidi mine edasi. Ja kui sul ükskord esimene elumaja vastu tuleb, sinna mine kohe sisse ja räägi, et sina otsid seda, mis ilmas on ja mis ilmas ei ole. Juhtub, et sulle kuskil süüa pakutakse, siis pese enne sööki käed puhtaks ja kuivata neid ainult selle minu ninarätikuga.“

Kaua aega ja palju maad rändanud vaene tuapoiss kerakese juhatusel edasi,

kunni ükskord elumajad vastu tulnud. Siin olnud nüüd üks küla, kus kolm õde igaüks ise talus neiudena elanud. Ta läinud esimesse majasse sisse. Majarahvas jooksnud kõik ringi tema ümber kokku ja imetelenud, et: „Siin maal ei ole mitte ristiinimese haisugi ja nüüd saab teist silmaga näha. Mis sa otsid siia?“

„Mina otsin, mis ilmas on ja mis ilmas ei ole,“ vastanud tuapoiss, „kui võite, siis juhatage, kust ma seda piaks leidma.“

Naisterahvas läinud välja trepi pääle ja puhkunud oma vilet ning lehvitanud oma ninarätikut. Selle järele näinud nüüd tuapoiss, kuidas kõikisuguseid loomi kokku hakkanud tulema. Säälnud neljajalgseid, roomajaid, lina², mutikaid ja matikaid³ nii mis ime ja hirmus. Naisterahvas vaatanud nad kõik hoolega läbi ja teatanud siis tuapoisile, et tema ei võivat mitte juhatada, mis ilmas on ja mis ilmas ei ole.

Tuapoiss läinud edasi teise õe juurde. Ka see kutsunud kõikisugused loomad ette, aga ometi põle juhatada teadnud.

Kurval meelel astunud tuapoiss jälle edasi ja jõudnud kolmanda õe juurde. Ka temagi kutsunud oma vilega kõik loomad ette, otsinud läbi, aga põle midagit leidnud. Tüki aja pärast tulnud ometigi üks ühe reiega konn veel juurde. „Kus sina selle aja siis olid?“ pärinud neiu pahaselt.

„Tee väga halv ja tervis vilets, nagu isegi tead ja näed, sellepärast läks aeg nii pikale,“ vastanud konn.

Nüüd teatanud naisterahvas tuapoisile, et see konn võivat temale juhatada, mis ilmas on ja mis ilmas ei ole.

Konn hakkanud siis ees minema – nii tuliste kui see tal ühe reiega ka võimalik oli – ja käskis tuapoissi järele tulla. Varsti tulnud mets ette, mis nii tihe olnud, et tuapoiss kuidagitmoodi konnale järele ei tahtnud saada. Kui nad juba kolm versta⁴ sarnast metsateed edasi roninud, jõudnud nad ühte orgu, kus üks veike lagendik olnud ja lagendiku pääl veike majake. „Siit onnikesest võid nüüd seda leida, mis ilmas on ja mis ilmas ei ole,“ ja ise läinud metsa tagasi.

Tuapoiss koputanud ukse pääle, mis sedamaid lahti tehtud. Sisse astudes pole ta muud näinud kui ühte meest ja tugevat raudkeppi ukse kõrval seina najal. Mees tunnistanud tulejat teravalt ja pärinud, mis võeras otsida. Tuapoiss jutustanud oma asjaloo ära ja küsinud ka, mistarvis niisugune raudkepp olla. Mees vastanud, et tema on küll see, mis ilmas on ja mis ilmas ei ole, ja kaebanud, et temal siin väga raske elu olevat, millepärast ta häälmeelel tuapoisiga siit tahta ära põgeneda. Tema pidada siin ühte suurt meest teenima ja söötma, kelle nimi Täitmata on. See raudkepp ukse kõrval olevat see riist, millega teda iga päev peksetakse. „See on õnneks,“ rõemustanud ta, „et vana Täitmata ise kodus ei ole, sellepärast lähme kohe minema. Aga et ta meid tee pääl kätte ei saaks, siis muudan ma ennast odrateraks sinu taskusse ja sina piad välja minnes vasaku jalaga ees üle ukse astuma.“

Rõemsa südamega hakkas tuapoiss nüüd kodu poole minema. Kord juhtunud, et nad mereteed laevaga sõitnud ja ühest rannaäärsest linnast mööda purjetanud. Sääl näitanud nad korra, mis ilmas on ja mis ilmas ei ole. Linna ligidale mere sisse tekkinud äkitselt imeilus linn. Haljendavad aiad, määratumad suured majad ja toredad tornid kui kerkinud mere pinnale ja meelitanud laevamehi linna ligemalt läbi vaatama. Süüa-juua saanud nad igalt poolt ja rahata. Linna- ja rannarahva imetlemine olnud suur lausa lainetes, kus muidu ühte saarekestki polnud, nii toredat linna nähes. Varsti sõitnud nad edasi ja nende tore linn olnud kui tina tuhka kadund.

Kodu jõudes teinud nad suure palli⁵ või pidu, et nüüd härrale näidata, mis ilmas on ja mis ilmas ei ole. Pidu olnud tore ja suureviisiline ja võeraid arvamata palju. Kõigil olnud tulles tee punase kaleviga kaetud ja ilusate puudega istutatud, mitte ainult mõisaringis, vaid kodust kunni mõisani. Pidusöögid ja -joogid olnud nii peened ja arvamata hääd, lõbustused ja ajaviited nii iseäralised, et keegi sarnatseid enne näinud ega kuulnud polnud.

Vana härra võidulootus näitas looja minevat, aga siiski kiusas ta tuapoissi veel ühe katsega. Ta sundis, et tuapoiss kõige terve riigi sõjaväele ühekorraga ühe pidulise söömaaja annaks, aga nii, et ükski soldat ilma ei jääks, ja mis veel enam, kuidagi selle pidusöögi üle ühe sõnaga ei nuriseks. See olnud ühel päeval, kui riigipüha peetud, et ühekorraga igal pool, kus vähegi sõjaväge või ainult mõni soldatki juhtunud olema, pidulik söögilaud nende jaoks valmis on olnud. Kõik sõivad, kõik jõivad ja kõigil kiidusõnad suus, aga keegi ei teadnud ütelda, kes seda oli anda lasknud, vaid see oli aga kõigi näha, [et] muidu nõnda sündinud.

Tuapoiss päris nüüd uhkusega oma võidu hinna – oma taevalise neiu ja nad on pärast surmani suure au sees õnnelikult elanud. See oli nüüd kõik, mis ilmas on ja mis ilmas ei ole – üks ennemuistne jutt.

H IV 3, 608/21 (1) < Suure-Jaani khk, Vastemõisa v, Järavere k
– Peet Johannson (1890)
[ATU 465]

¹ raatsinud; ² linde; ³ putukaid; ⁴ verst – pikkusmõõt, ~ 1 km; ⁵ balli

KULLAKAST JA TÕRVAKAST

Vanasti elanud ühes talus peretütar ja vaeslaps. Peretütar olnud väga hellitatud ja sellelābi ka igati halvaks kasvanud. Vaeslaps sellevastu jälle väga heasüdamlik ja lahke, nagu tahtes kõigile anda headust ja hellust, millest ta ise elus ilma jäänud. Ega tal kerge olnud. Teda käsutati aina ja tõreleti aina, kui aga pisemgi võimalus selleks tuli. Tema tegi aga kõike rõõmsa meelega, isegi lauldes, mis peretütart eriti vihastas.

Kord, kui ta just karjast tuli, ulatas peretütar talle haigutades kruusi ja ütles, et olgu talle võimalikult ruttu see kruusitāis maasikaid metsast toodud. Vaenelaps, kes harjunud oli kõik käsud täitma, võttis kruusi ja hakkas metsa poole jooksmā. Varsti ta märkas, et tee on hoopis vōõras, kuigi mitmel suvel mitmel korral seal käidud oli. Ja ime küll, tee āāres seisis kaev, mille āāres hobune seisis. See ütles selges inimkeeles, et tal on suur janu, ja palus, et vaenelaps teda joodaks. Vaenelaps tõmbas kaevust nii palju vett, kui hobune tahtis, patsutas teda hellitavalt kaelale ja ruttas edasi.

Siis tuli talle vastu lehm, lüpsik sarvis, ja palus end lüpsata. Tasuks saagu piim. Vaenelaps lüpsis lehma, sidus lüpsiku piimaga pajuvitsaga lehmale kaela ja pani jooksmā.

Siis tuli lammas, rauad sarvis, ja palus end niita. Vaenelaps niitis lamba, sidus villad, mis lammas küll niidu tasuks talle lubanud, enda põllesse ja pani lambale kaela.

Siis oli tee talle ākki jälle tuttav ja ta oligi maasikametsas. Aga metsa āāres seisis väike majake, mida seal enne küll kunagi ei olnud, ja majakese ukstel istus vana eideke, kes vaeslast hüüdis. Ta palus, et vaeslaps teeks talle sauna, sest keegi polevat teda ammu enam pesnud. Vaeslaps küttis sauna, soojendas vett ja pesi vana-kese ilusasti puhtaks, pani talle puhta sārgi selga ja lubas voodisse aidata. Vanake muutus ākki nooreks ja viis vaeslapse teise tuppa. Selles toas oli väga palju kastikesi ja karbikesi. Mōned sārasid kullas ja karras, teised olid hoopis lihtsad. See noor eideke andis vaeslapsele ta kruusi ilusate maasikatega täidetult ja ütles siis, et valigu vaeslaps omale nüüd siit üks kastike palgaks. Vaenelaps võttis alandliku meelega ühe lihtsa puust kastikese, tänas ja jooksis koju.

Kodus selgus, et ta vaid üsna vähe aega āra oli olnud, nii et teda ei osatud veel oodatagi. Kui vaenelaps kastikese lahti tegi, oli see kuhjaga kalliskive ja kulda täis. Perenaine ja tütar olid kole kadedad, aga ei julgend vaeslapselt asju rōõvida ka. Pealegi arvasid nad, et: „Kui sai vaenelaps, saan mina ka.“

Ja peretütar, vaeslapselt midagi seletuseks küsimata, jooksis kohe maasika-

metsa poole. Ta ei kuulegi hobuse palvet. Lehma lüpsa ja lammast ta niita ei oskagi, neist peab ka mööda jooksuma. Nii ta siis oli peagi väikese maja juures ja kuuleb eidekese häält, kes teda end pesema palub. Peretütrel pole aega vett soojendadaagi, pea külma veega peseb ta kiirustades vanakest ja küsib sealjuures, kas tasu ka ikka antakse. Eideke viib siis peretütre varanduste kambrisse ja käseb valida. Peretütar valis kaua, sest ta ei suutnud otsustada, missugune kast on kõige ilusam. Lõpuks siiski ta leidis selle, tõmbas sülle ja jooksis kodu poole. Kodus hakkasid emaga kasti lahti tegema, see aga ei anna ega anna järele. Viimaks käis plahvatus, kast oli täis tuld ja tõrva ja mõlema näod said tulehaavu ja tõrva-plekke eluks ajaks oma nägudele.

Vanasõnad: Hea kostab kaugele, halb veel kaugemale.

Ära kõike oma mõõdupuuga mõõda.

RKM II 436, 841/5 (3) < Pilistvere khk, Venevere – Linda Kolk < isalt (1990)

[ATU 480]

liselt ja ilmselt improvisatsiooniliselt on välja arendatud jutu lõpuosa, kus mahaununenud kinnastele järele läinud Torkin jääb müüri taha lõksu ning pääseb tagasi vendade juurde kure ja ahjust kostva hääle õpetuste järgi. Eesti imemuinasjutu kontekstis on ebaharilikud siin valekangelaste rollis esinevad vene kalurid.

Eisen 1920 (1910): *Kalevipoja esi-isad* („Kolm kasuvenda“, lk 101–106, ATU 303 + 300A; „Kasipoeg“, lk 107, ATU 303 + 300A; „Kolm venda“, lk 107–109, ATU 303 + 300A); **Kallas 2008** (1900): *Lutsi muinasjutud* („Kuningatütarte päästjad“, nr 5, ATU 303 + 300A; „Meresaks ja karjus“, nr 8); **Sandra 2004**: *Kahrukõrvaga Ivvan* („Huu poig“, lk 262–269, ATU 303 + 300A).

ATU 301: Kolm röövitud kuningatütart

ATU: *The Three Stolen Princesses*

Tüübil on erisugused algusepisoodid (AT kataloogis 301A, 301B).

(1) Kuningatütred röövitakse ning kolm venda (või soldat, toapoiss ja kokk) lähevad röövitud kuningatütred otsima. (AT 301A)

(2) Karu poeg (inimese ja karu poeg, sageli sünnipäralt viitava nimega – Karu-Ivan, Karva Ivan, Kahrukõrvaga Ivvan) kasvab väga suureks ja tugevaks. Kangelane laseb omale sepal teha endaväärilise raudkepi. Teel kohtub ta imeliste võimetega mehi (mäepöörajat, veetoimetajat), kellest saavad tema kaaslased. Rändajad kuulevad röövitud kuningatütartest ning lähevad neid otsima. (AT 301B)

Teelised jõuavad majani, kus ööbivad ja teevad kordamööda süüa. Vaksapikkune mees küünrapikkuse habemega (päkapikumees, härjapõlvlane) sööb kahel korral paja tühjaks ja peksab toiduvalmistajaid. Kolmas vend (soldat, Karu-Ivan) saab vaksapikkusest mehest jagu ning see juhatab ta maa alla (põrgusse), kaaslased jäävad teda

ootama. Kangelane leiab kuningatütred, vahetab omavahel jõudu kasvatava ja kahandava joogi pudelid ning võitleb vana-paganaga (mitmepealiste madudega). Ta saadab kuningatütred koos varandusega maa peale, kaaslased võtavad kuningatütred kaasa ja jätavad kangelase põrgusse. Põrgust pääseb kangelane välja linnu (kotka) abil, kui toidab teda lennu ajal lihaga, mida viimaks lõikab oma sääremarjast, või viib kangelase maa peale lombakas kurat. Naasnuna täidab kangelane põrgust saadud imeesemete (vile, muna) abil kuningatütarte soovid (muretseb ilusad riided, kingad, lossid). Kangelane abiellub noorima kuningatütrega, petturitest kaaslased saavad karistada.

Jututüüp on üle Eesti hästi tuntud (196 var). Imeliselt sündinud ja suure jõuga kangelane esineb samuti jututüübis „Tugev Mats“ (ATU 650A) ning imevõimetega kaaslased jututüübis „Kuu üheskoos saavad kõigest ilmast läbi“ (ATU 513A). Ligi pooled var-d esinevad üksikult, enim kontam-b jututüüpidega 650A, 300, 303, 313. ATU 301 on rahvusvaheliselt laialt tuntud jututüüp, mille motiive tuntakse juba kreeka mütoloogias. Terviksüžee levikule Euroopas on hiljem kaasa aidanud jutukogumiku „Tuhat üks ööd“ tõlge (1709).

Jutus „Kolm kuningatütart“ (6) tuleb hästi esile muinasjuttudele tunnuslik kolmarvuseadus: kolm teelist – kindral, ohvritser, sõdur; kolm röövitud kuningatütart; päkapikumees käib kolmel päeval söömas; kangelane tapab kolm madu; ja gradatsioon (vask-, hõbe-, kuldpiits (-vile); ühe, kahe, kolme peaga madu). Jutt toetub osaliselt M. Jaaksoni raamatuversioonile „Vaksa pitkune vanamees“ („Kaval Hans ja Vana-pagan“, 1881), mille vahendusel on tüübi eesti var-desse üle kandunud mitmed tege-

laskujud (vaksapikkune vanamees küünrapikkuse habemega; otsijate kolmikuna kokk, toapoiss ja soldat) ning jutuelemendid (vask-, hõbe- ja kuldpiits ning -vile; mitmepealised maod kuningatütarde süles).

Tekstis „**Karvane Iivan**“ (7, helisalvestis, pealkiri puudub) kasutatud nimetus „Kungla (maa)“ on oletatavasti Kreutzwaldi loodud nimetus müütilise õnnemaa kohta, mis esineb mitmel korral ka „Eesti rahva ennemuistsetes juttudes“. Nimetus sai ärkamisajal väga tuntuks ning on jõudnud hiljem arvukatesse pärimustekstidesse.

Jutus „**Loll vend**“ (8) vaevab hobuseid ilmselt tallaja, see põhineb rahvausundilisel kujutelmal nõiduslikust haigusest, mis loomad üleni higistama paneb. Omapärane on loo lõpp, kus vanemad vennad kangelase koos päästetud tüdrukutega maa alla jäta- vad ja too sinna elama jääbki.

Ambur 1946: *Tugev poiss* (ATU 650A + 301); **Eisen 1893:** *Kuninga-jutud* („Valge karu“, nr 2); **Eisen 1920** (1910): *Kalevipoja esi-isad* („Sauna Hansu poeg“, lk 61–68, ATU 650A + 301; „Hansu poeg Hans“, lk 81–82; „Jõu-Jüri“, lk 82–83, ATU 650A + 301; „Raudkepi mees“, lk 83; „Karu ja piiskopp“, lk 83–91; „Pulli poeg, tüdruku poeg ja proua poeg“, lk 91–101, ATU 303 + 301; „Õnne otsija“, lk 109–110; „Karu poeg“, lk 110; „Karu-Iivan“, lk 110–111; „Karu-Kristjan“, lk 111–112); **Eisen 1995** (1926): *Eesti imede ilmast II* („Jõu-Jüri“, lk 16–20, ATU 650A + 301; „Kolm kasu- venda“, lk 21–28, ATU 303 + 301; „Kolm kunin- gatütart“, lk 36–42); **EMj 1967:** „Kolm röövitud kuningatütart“ (nr 46, ATU 665 + 301 + 302) = sks **Estn Vm 1980:** („Die drei geraubten Königs- töchter“, nr 39); „Kuidas Aimu Andres kuninga- tütreid põrgust välja tõi“ (nr 67) = sks **Estn Vm 1980:** („Wie Aimu Andres die Königstöchter aus der Hölle befreite“, nr 59); **Grimm 1:** „Tugev Ants“ (lk 234–239, KHM 166, ATU 650A + 301); **Grimm 2:** „Mehike maa alt“ (lk 227–230, KHM 91); **Jaik 1992** (1936): *Tondijutud* („Raudmees“, lk 107–122, ATU 650 + vrd 301); **Jaakson 1881:** *Kawal Hans ja Wanapagan* („Waksa pitkune wanamees“, lk 42–63); **Kallas 2008** (1900): *Lutsi muinasjutud* („Herrnehüämees, tammekääändjä ja

mäekapataja“, nr 9, ATU 301 + 513A; **Kreutz- wald 2006** (1866): **EREJ** („Kullaketrajad“, nr 1, vrd ATU 301 + vrd 403C; „Nupumees“, nr 13, ATU 301 + 328; „Tark mees taskus“, nr 27, ATU 563 + vrd 301); **Kunder 2007** (1885): *Eesti mui- nasjutud* („Ahjualune“, nr 5); **Sandra 2004:** *Kahrukõrvaga Iivan* („Põrguliin ja timä pere- mehe“, lk 135–144, ATU 301 + 650A; „Paatäus kulda“, lk 257–261; „Kahrukõrvaga Iivan“, lk 270–275, ATU 301 + 650A).

sks **Loorits 2004** (1959): **Estn Ve** („Der behaarte Ivan“, nr 75; „Wie Aimu Andres die Königstöchter aus der Hölle holte“, nr 103).

K: Annist 1966: 94–100, 137–139; 178–181; Semper 1997: 67; 146–150; 160.

ATU 301D*: Kuningatütre sõrmus

ATU: *The Princess's Ring*

Kuningatütar kaob (tuulepööris või tund- matu laev viib ta kaasa). Kuningas saadab (sõja)mehed kuningatütart laevaga otsima, teiste seas asub teele noormees. Sõjamehed jõuavad üksikule saarele ning keedavad järgemööda rooga. Suur (laia kaabuga) mees (kurat) küsib süüa, keeldumise peale peksab söögitegijaid. Kangelane annab võõrale mehele süüa, joodab ta purju ja tapab. Ta leiab kuradilt võtmed, vabastab kambri- st kuningatütre ja viib laevale. Kan- gelane läheb tagasi kuningatütre sõrmuse (riiete) järele ning jäetakse laevast maha. Saarel kohtub mees hundiga (poisikesega), kes juhatab ta mõisasse. Tasuks mõisas töö- tamise eest saab kangelane kingiks hobuse, mõõga ning vana rahakoti, kust raha ei lõppe. Hobune või suur lind (haugas, kot- kas) viib kangelase koju. Kuningatütar on abiellumas laevakapteniga, kuid tunneb sõrmuse järgi ära oma õige päästja ja naitub temaga.

Jututüüp – 26 var – on valdavalt tuntud Setumaal, Eesti alalt on vaid mõni üles- kirjutus. Muidu iseseisev süžee liitub üksi- kutel juhtudel jututüübiga „Truudusetu

naine“ (ATU 318). Rahvusvaheliselt kitsa levikuga jututüüp on tuntud leedulastel, slaavi rahvastel, maridel ja armeenlastel.

Jutu „**Kol^a kütti ja laaja kaoga miis**“ (9, or-s pealkiri puudub) algul tundub mõnevõrra ebatraditsiooniliselt olukorra lahendamiseks jäävat kolmest vennast vanim, loo lõpus tõstab aga jutustaja muinasjutuseaduste püüaselt jutukangelase rolli ikkagi noorima venna. Jutu lõpus olev märkus „Oma laul“ on tunnuslik setu lauluüleskirjutustele, kui üleskirjutaja (või laulik) rõhutab, et tegemist on improvisatsiooniga.

Jutus „**Soldat kadunud kuningatütart otsimas**“ (10, or-s pealkiri puudub) kingivad põrgulised kangelasele imevahendid, kuid mitte tasuna hea töö eest, vaid selleks, et tülikas tegelane saarelt ära saata. Motiiv, kus kangelane saab päästetud kuningatütrelt tunnusmärgiks sõrmuse, esineb teisteski jututüüpides (nt „Lohetapja“, ATU 300; „Kuningatütar klaasmäel“, ATU 530).

ATU 302: Vanamehe süda munas

ATU: *The Ogre's (Devil's) Heart in the Egg*

Vanamees (vanapagan, kurat, nõid) röövib tüdruku ning kangelane tuleb teda päästma. Tüdruk püüab teada saada, kus vanamehe süda (hing) on, vanamees nimetab eri paiku (uksepiida, padja sees), mille tüdruk ehib lilledega. Viimaks avaldab vanamees, et süda asub kaugel kirikus (lossis) lendava linnu (eri loomade, muna, puu, laeka) sees. Kangelane on aidanud (toitnud, jätnud küttimata) mitmesuguseid loomi (kontam jututüüpidega ATU 552, 554, 550, 665), nende loomade abiga õnnestub kangelasel vanamehe süda kätte saada (härg joob kraavi tühjaks, siga kaevab tee, kull püüab

linnu) ja vanamees tappa. Kangelane ja tüdruk abielluvad.

Eestis laialt tuntud süžee (87 var) esineb harva iseseisvalt. Pooled var-d (44) kontam-vad jututüübiga „Seitse venda otsivad naiseks seitset õde“ (ATU 303A), mis on laiemalt tuntuks saanud Mats Kirseli rahvaraamatus „Wiis kentsakat ennemuistest jutto“ (1862) ilmunud loo „Ilma südameta mees“ toel. Üksikuid liitumisi esineb veel tüüpidega ATU 400, 402, 518, 550, 552, 554, 665. Jututüüp ja eriti selle põhimotiiv, mis toetub hingelinnu kujutelmale, on väga vana ning levinud üle maailma.

Jutu „**Imelised kingitused**“ (11, or-s pealkiri puudub, ATU 665 + 302) lähtesituatsioon, kus kangelane abistab loomi ja saab neilt imelised võimed, esineb tüübis „Kiire käskjalg“ (ATU 665).

Jutu „**Nõia süda**“ (12, or-s pealkiri puudub) on üleskirjutaja saatnud arhiivile kahel kujul – nii kirjakeeles kui murdevariandina, antoloogias on esitatud ainult viimane. Näitetekst on erandlik, sest puudub kontaminatsioon. Omapärane, jutusüžee seisukohalt oluline abistaja roll on siinses tekstis koeral, kes hävitab nõia ja osutub hiljem ise nõiutud kuningapojaks.

Jutt „**Vanapagana hing**“ (13) on Eestis üsna ebatüüpiline tekst, kuna siin esineb tüübi süžee iseseisvalt. Lugu lõppeb kangelase abiellumise asemel suure varanduse leidmisega.

Eisen 1995 (1911): *Eesti imede ilmast I* („Seitse venda“, lk 90–94, ATU 303A + 302); **EMj 1967**: „Kolm röövitud kuningatütart“ (nr 46, ATU 665 + 301 + 302) = sks **Estn Vm 1980**: („Die drei geraubten Königstöchter“, nr 39); „Seitse venda“ (nr 47, ATU 303A + 302) = sks **Estn Vm 1980**: („Die sieben Brüder“, nr 38); „Loomad kalimeesteks“ (nr 78, ATU 552 + 518 + 302) = sks **Estn Vm 1980**: („Die Tiere als Schwäger“, nr 71); „Põhjamaa kuningas“ (nr 79, ATU 552 + 580 + 302C* + 554 + 556F* + 302) = sks **Estn Vm**

1980: („Der König des Nordlandes“, nr 72); **Grimm 3:** „Kristallkera“ (lk 245–247, KHM 197, ATU 552 + 518 + 302); **Jaik 1992** (1936): *Tondi jutud* („Pärgel ja raudkepp“, lk 7–18, ATU 303A + 302); **Kippar 1998:** *RjKul* („Noorpaarid kivideks“, nr 174, ATU 303A + 302); **Kirsell 1862:** *Wiis kentsakat ennemuistest jutto* („Ilma süddametta mees“, nr 2, ATU 303A + 302); **Kuusik 1911:** *Kena konna-neitsi* (ATU 402 + 302); **Martson 1874:** *Hal Hunt...* (ATU 550 + 302); **Parijõgi 2001** (1933): *Külaliste leib...* („Seitse venda ja seitse õde“, lk 81–89, ATU 303A + 302); **Sandra 2004:** *Kahrukõrvaga Ivvan* („Väümiis ja naase-esä“, lk 95–100).

sks **Loorits 2004** (1959): *Estn Ve* („Die sieben Brüder“, nr 76, ATU 303A + 302).

ATU 302C*: Imehobune

ATU: *The Magic Horse*

Kuningatütar abiellub kangelasega. Naise keelu vastaselt avab mees ühe toa ukse ning vabastab sellega vanakuradi (nõia) vangist (annab kuradile juua, purustab ahelad). Kurat röövib kuningatütret. Mees otsib naise üles, nad püüavad (kolmel korral) põgeneda, kuid vanakurat saab nad kätte. Viimasel korral raiub ta mehe tükkideks. Õemehed elustavad kangelase (vrd ATU 552), ta läheb otsima imehobust. Tänu like loomade (putukate, vähi) abil (vrd ATU 554) hoiab kangelane kolmel päeval nõia karja (vrd ATU 556F) ning saab endale imehobuse, kelle abiga tapab vanakuradi ja päästab oma abikaasa.*

Süžee on Eestis vähe tuntud (8 var) ja esineb ainult liitununa teiste jututüüpidega (nt ATU 552, 554, 556F*). ATU 302C* süžee on tuntud valdavalt Ida- ja Kesk-Euroopas. Lähinaabritest esineb tüüpi soomlastel ja venelastel. Sarnane süžee vastab Läti kataloogis jututüübi 302 II redaktsiooni kirjeldusele. Venelastel on deemonlikuks vastaseks Surematu Kaštšei.

Pikemas jutus „*Mõtsavaht*“ (14) on liitunud ATU 302C* süžee mitme jutu-

tüübi motiivid, nagu varanduse pärast tülitsevad mehed (ATU 518), kuus suplevat naisterahvast (ATU 400), naine kirikus naermas (ATU 826), nõia juures loomade karjatamine (ATU 556F*) ning karjatalmisel abistavad loomad (putukad) (ATU 554). Jutus kaebavad koju naasnud luiged, et nende toitu on söödud ja voodis magatud. Samalaadsed küsimused tulevad ette ka Lev Tolstoi kunstmuinasjutus „Kolm karu“ ning „Lumivalgekese“ (ATU 709) süžees.

EMj 1967: „Põhjamaa kuningas“ (nr 79, ATU 552 + 580 + 302C* + 554 + 556F* + 302) = *sks* **Estn Vm 1980:** („Der König des Nordlandes“, nr 72).

sks **Loorits 2004** (1959): *Estn Ve* („Iwan Zarewitsch“, nr 115, ATU 552 + 580 + 302C* + 313).

ATU 303: Verevennad

ATU: *The Twins Or Blood-Brothers*

Üleloomulikul teel (kala söömisest) sünnivad kaksikvennad ning kaks koera ja kaks hobust või kolm kasuvenda – proua, teenijatüdruk ja mõne looma (hobuse, pulli, härja, kassi) poeg.

Kaksikvennad võtavad loomad kaasa ja asuvad rändama, teeharul lõövad noad puu sisse ja lähevad lahku. Üks vend jõuab kuningalinna, päästab kuningatütret mere-mao (vanapagana) käest (kontam tüübiga ATU 300) ja abiellub kuningatütrega. Jahil olles kohtab kangelane vanapagana ema, kes muudab ta koos loomadega kiviks. Teine vend leiab puu seest roostes noa, jõuab venna koju, kus vennanaine peab teda oma abikaasaks. Öösel paneb teine vend mõõga enda ja vennanaise vahele. Ta läheb samuti jahile, tapab vanamoori ja vabastab kiviks muudetud venna.

Kasuvendadega var-des päästab kuningatütret(d) loomast sündinud poeg (kontam tüübiga ATU 300A). Ta võitleb mitmepäise

vanapaganaga, kasuvendadel tuleb märguande (veriseks muutuva vee või rätiku) peale appi minna, kuid nad jäävad magama. Kangelane viskab neid saapaga. Tagasiteel kimbutavad kasuvendi vanapagana õed, moondades end tee äärde allikaks, õunapuuks, voodiks. Kangelane hoiatab kaaslast ning surmab tülitajad.

Üle Eesti hästi tuntud süžee – 85 var – esineb harva iseseisvalt (10 var). Enim kontam-b tüüpidega ATU 300, 300A, 567. Lähteallikana on kasutatud mitmeid trüki-versioone – Grimmilt „Kaks venda“ ja „Kuldapsed“, M. J. Eiseni väljaannetest „Kahe venna lugu“ ning „Kolm kasuvenda“. Mitmetes var-des viitab kangelase nimi vene mõjule (Koškin, Torkin). Maa-ilmas laialt levinud jututüüp arvatakse olevat Euroopa algupära.

Jutus „Tüdruku poeg, mära poeg ja koera poeg“ (15, or-s „Üks vana Ennemuistene jutt“, ATU 303 + 300A) ei lähe imepärasel moel sündinud vendade kolmik kuningatütred päästma, vaid kohtub kojateel mitmepealiste vanapaganatega, võitluses vanapaganaid ei tapeta, vaid need pääsevad põgenema. Motiiv suure jõuga vägimehest, kellele sepp väärilise raudkepi valmistab, esineb enamasti jututüüpides „Kolm röövitud kuningatütart“ (ATU 301) ja „Tugev Mats“ (ATU 650A). Jutus esineb kuradi peitenimetus Vana Kõhn (vrd *kõhnrett*) – sõna „kõhn“ varasem tähendus oli ‘halb, vilets’. Kujutelm hiigelsuure suuga üleloomulikust olendist või müütilisest koletisest on laia rahvusvahelise levikuga ning väga tuntud ka orientoalsetes kultuurides.

Jutus „Vahva Juri ja vahva Jaan“ (16, ATU 303 + 300) on mõnesid muinasjutuloogikale vastu käivaid jooni – loo lõpus ei pöörduta tagasi ATU 303 süžee juurde,

mistõttu teine vendadest jääb sootuks taga-plaanile ning ilmub välja alles päris jutu lõpus kui keskmisele kuningatütrelle kohane kaasa; valekangelast (kutsarit) ei karistata ning tema abielu vanima kuningatütrega jääb kehtima. Omapärane on see, et imemuinasjutus tavaliselt passiivseks jääv kuningatütar aitab selles jutus kangelasel mao päid maha raiuda.

Jutt „**Kõva ja Pehme**“ (17) on iseseisva tüübisüžeenä Eestis üsna haruldane. Tavapärasest süžeeikäigust erinevalt leitakse vennad kaevu äärest. Kuna puudub kontam teiste jututüüpidega, siis ei leia kaasa antud loomad (seitse hunti) jutus rakendust ning põhirõhk langeb kiviks moondatud venna päästmisele.

Eisen 1908: *Talupoisid kuningate väimeesteks* („Kahe venna lugu“, nr 11); **Eisen 1920** (1910): *Kalevipoja esi-isad* („Pulli poeg, tüdruku poeg ja proua poeg“, lk 91–101, ATU 303 + 301; „Kolm kasuvenda“, lk 101–106, ATU 303 + 300A; „Kassipoeg“, lk 107, ATU 303 + 300A; „Kolm venda“, lk 107–109, ATU 303 + 300A); **Eisen 1995** (1926): *Eesti imede ilmast II* („Kolm kasuvenda“, lk 21–28, ATU 303 + 301); **Grimm 1:** „Kaks venda“ (lk 98–115, KHM 60, ATU 567 + 300 + 303); **Grimm 2:** „Kullast lapsed“ (lk 206–210, KHM 85); **Kallas 2008** (1900): *Lutsi muinasjutud* („Domka ja Adamka“, nr 2, ATU 303 + 300; „Dom ja Odum“, nr 3; „Domka ja Adamka“, nr 4, jutu nr 2 var, ATU 303 + 300; „Kuningatütarte päästmine“, nr 5, ATU 303 + 300A; „Kuningatütarte päästjad“, nr 6, ATU 303 + 300); **Sandra 2004:** *Kahrukõrvaga Ivvan* („Huu poig“, lk 262–269, ATU 303 + 300A).

K: Järv 1999: 54–55.

ATU 303A: Seitse venda otsivad naiseks seitset õde

ATU: *Brothers Seek Sisters as Wives*
Esineb Eestis ainult kontam-s jututüübiga ATU 302.

Seitse (3, 6, 12) venda otsivad omale naiseks seitset (3, 6, 12) õde. Noorim vend

muinasjutud („Jaani kuningapoeg“, nr 12, ATU 313 + 1060A); **Kreutzwald 2006** (1866): **EREJ** („Tänulik kuningapoeg“, nr 22); **Kunder 2007** (1885): *Eesti muinasjutud* („Rüütli poeg“, nr 24); **Md Kalevipojast 1959**: [Vi 2] (lk 442–443, ATU 1640 + 650B + 313); **Sandra 2004**: *Kahru-kõrvaga Ivvan* („Tark kuningapoig põrguh“, lk 62–73; „Luiganäio“, lk 236–240, ATU 313 + 400); **Sohberg 1876**: *Jututooja V* („Warastatud kuninga tütar ja ära tõutatud poeg“, nr 1, ATU 313 + 650A + 300).

sks Inland 1847: „Der dankbare Königssohn“ (nr 14, veerg 307–310); *sks Kreutzwald 1850*: „Der dankbare Fürstensohn“ (lk 74–93); *sks Loooris 2004* (1959): *Estn Ve* („Iwan Zarewitsch“, nr 115, ATU 552 + 580 + 302C* + 313; „Der Mann mit der goldenen Nase“, nr 85, ATU 363 + 313).

K: Annist 1966: 162–166; Kaasik 2005: 22; 25; Kreutzwald 1953: 313–315; Semper 1997: 160–161; Toomeos-Orglaan 2005: 157–160.

ATU 313E*: Õde põgeneb venna eest

ATU: *The Sister's Flight*

Vend tahab õde endale naiseks ja saadab ta aita riietuma. Hiir palub õelt leiba (liha) ja vastutasuks aitab õel põgeneda. Vend käib ukse taga küsimas, kas õde on valmis, neiu eest vastab sülg. Õde laulab, et tamm üleneks ja taevas alaneks, ning ronib mööda tamme taevasse. Seal satub ta majja, kus elavad kolm temaga sarnast tüdrukut. Õde kutsub nad endaga maa peale kaasa. Kodus ei tunne vennad oma õde ära, tark annab nõu, et vend vigastaks oma kätt – kes tuleb kätt siduma, ongi tema õde. Vend ei abiellu oma õega, vaid ühega taevastest tüdrukutest.

Var-e kogutud vaid Setumaalt (18, neist mitmed dubletid), enamuse kontam-b jututüüpidega „Marjakobar“ (Ee 722) ja „Imeline põgenemine“ (ATU 313). Tüübis on tavaliselt laululised vaheosad. ATU 313E* on tuntud balti ja slaavi rahvastel, aga ka näiteks maridel. Soomes on talletatud vaid

üks var, esineb veel üksikute rahvastel Aasias ja Aafrikas.

Jutu „**Tamm, ülene^a, taivas, alanõ^a!**“ (34, or-s pealkiri puudub, ATU 313E* + Ee 722) alguses on õel vaid üks vend, loo keskel aga jutustaja parandab end ning kui õde tuleb koos teiste tüdrukutega taevast koju, on vendi juba kolm. Jututüübile tunnuslik intsesiteema on lahendatud sellega, et noorim vend paneb õe kirstu kinni, millest kasvava marjakobara viib endale koju (võõras) kütt. Vormel *roogu sööma, merde jooma* on tavaline mitmetes setu loomamuinasjuttudes (nt „Hunt ja kitsetalled“, ATU 123; „Rebane hanekarjas“, ATU 37).

Kontamineerunud jutt „**Vanahalva poig ristiinemisõ tütärt kosimah**“ (35, or-s pealkiri puudub, ATU 313E* + 313) koosneb suures osas vormellikest dialoogidest, süžees on venna ja õe keelatud abielu asendatud vanapagana poja ja ristiinimese omaga. Jututüübist ATU 313E* pärineb algusosa, kus hiir jagab saunas ristiinimese tütrele õpetusi. Hiir abilise või nõuandja rollis esineb veel jututüübis „Kelluke hiire kaelas“ (Ee 480E*), imelise põgenemise episood kuulub jututüüpi „Imeline põgenemine“ (ATU 313).

Kallas 2008 (1900): *Lutsi muinasjutud* („Rikõ rakõ!“, nr 45, Ee 451A + 313E*); **SLM 1987**: „Õde põgeneb“ (Lisa nr 9).

sks Loooris 2004 (1959): *Estn Ve* („Der Bruder will sich seine Schwester zur Frau“, nr 137).

K: SLM 1987: 173 (Lisa nr 9).

ATU 314: Hobune abiliseks

ATU: *Goldener*. Tüübi alla on paigutatud ka varasem AT 532.

(1) *Mees satub metsas hätta (eksib, jääb haakoorma alla, raiutud puu kasvab aina tagasi kinni) ning lubab tundmatule abiliselle selle, mis tal kodus tema teadmata on.*

seb paadimees oma tööst). Põrgus abistab poissi vanakuradi naine (ristiinimese tütar), kes kuradil pead otsides võtab talt kolm juuksekarva ning saab küsimustele vastused. Tagasiteel annab poiss õpetused edasi ja saab tänuks varanduse. Rikas mees on sunnitud oma tütre vaesele poisile naiseks andma. Mõnedes var-des läheb rikas mees samuti põrgusse ning jääb paadimehe asemel ülevedajaks.

Eestis tuntud jututüübist – 70 var – on arhiivitekte valdavalt lõuna- ja kaguosast, üleskirjutused puuduvad Lääne-Eestist. Umbes pooled var-d kontam-vad, enim liitumisi on jututüübiga „Rikka mehe varapärija“ (ATU 930), need on kõik pärit varasemast kogumisperioodist ja toetuvad ilmselt Grimmide muinasjutule „Kurat kolme kuldse juuksekarvaga“ (KHM 29). Jutusüžee liitub veel ka tüüpidega „Rikas ootab jumalat külla“ (ATU 751A*) ning „Teekond jumala juurde“ (ATU 460A). ATU 461 on tuntud üle maailma, ka rahvusvaheliselt on levinud jutusüžee liitumine tüübiga ATU 930.

Jutus „Kolm kuldset“ (138) on kasutatud rohkesti muinasjutužanrile tunnuslikku kolmarvu. Jutu lõpus on viidatud surma personifikatsioonidele (Mulla-Madis, Liiva-Hannus).

Jutus „Rikkas moisnik“ (139, ATU 930 + 461) on kohanime lisamisega antud tegelastele ja sündmustele tõepärasust ning konkreetsust. Paadimehe tegelaskuju meenutab Charoni vanakreeka mütoloogiast, kes veab Hadeses surnuid üle Styxi jõe.

Eisen 1908: *Talupoisid kuningate väimeesteks* („Loll poiss kuningaks“, nr 2, ATU 461 + 562); **Eisen 1995** (1911): *Eesti imede ilmast I* („Lombakas hobune“, lk 59–64, ATU 531 + 461); **EMj 1967:** „Kolm karva vanapagana juustest“ (nr 65, ATU 930 + 461) = **sk Estn Vm 1980:** („Drei Haare vom Kopf des Teufels“, nr 57); **Grimm 1:**

„Kurat kolme kuldse juuksekarvaga“ (lk 50–55, KHM 29, ATU 930 + 461); **Grimm 3:** „Imelind“ (lk 170–176, KHM 165, ATU 610 + 513B + 570 + 461); **Kunder 2007** (1885): *Eesti muinasjutud* („Kaupmehe tütar ja karjapoiss“, nr 25); **Sandra 2004:** *Kahrukõrvaga Ivvan* („Ilm-ynnõlda Vassil“, lk 182–191, ATU 930 + 461); **Sohberg 1878:** *Jututooja VII* („Kolm kullast juuksekarva“, nr 3).

sk Loooris 2004 (1959): *Estn Ve* („Die Höllenreise eines demütigen und eines hochmütigen Jünglings“, nr 102, ATU 751A* + 461 + 930).

K: Annist 1966: 178–181; Toomeos-Orglaan 2006: 979–980.

ATU 465: Võimatud ülesanded

ATU: *The Man Persecuted Because of His Beautiful Wife*. Sisaldab varasemaid tüüpe AT 465A–465D.

Tüübi alla on koondatud erisuguse süžee-käiguga redaktsioonid.

(1) Vaene mees (soldat, kütt) saab endale imelise naise (haavab jahil olles lindu, kes muutub naiseks). Kuningas himustab ta imeilusat naist endale ning annab mehele raskeid ülesandeid – ehitada päevaga sild; kaevata jõgi; tuua see, mis on ja ei ole; lugeda üle kõik puud (inimesed); tuua põrgust imepill (kannel, viiul, harf). Naise abiga täidab mees kõik talle antud ülesanded (varem AT 465A, 465B).

(2) Vaene mees otsib tööd, saab palgaks vasika (härja), mille hundid püha Jüri (Migula) loal murravad. Järgmisena teeb mees õhtusöögi eest tööd (lõikab rukist, paneb rukist kuhja): saab süüa juhul, kui jõuab enne päikese loojumist tööga valmis, ent jääb napilt hiljaks. Mees kosib naiseks päikese õe (tütre) ning läheb naise sugulasi vaatama (saab kadedalt kuningalt mõne raske ülesande, millega läheb naise sugulaste juurde). Teel kohtab ta päikest, püha Jüri (Migulat), keda peksab nende

ülekohtuse käitumise pärast. Mees täidab ülesanded (varem AT 465C).

Jututüüp on tuntud üle Eesti – 72 var. Valdavalt iseseisva süžeeaga on üksikutel juhtudel liitunud motiive tüüpidest „Mees kadunud naist otsimas“ (ATU 400) ning „Tantsimapanev imepill“ (ATU 592). Võimatu ülesande motiiv esineb samuti novellmuinasjuttudes „Kuningapoeg ja sepa-poeg“ (ATU 920) ning „Targad vastused“ (ATU 921). Pühakutest tegelastega tekstivar-d on kogutud valdavalt Setumaalt. Üle maailma levinud jututüüpi tuntakse rohkem Soomes, Baltimaades ja Ida-Euroopas.

Jutus „**Ilma õnneta Jaen**“ (140) saab kangelane vaid ühe ülesande – minna ja uurida välja, kui suur oli jumal esialgu. Keeva piima või vee katlas suplemine on tunnuslik jututüübile „Tark hobune“ (ATU 531), kus kangelasele mõjub selline suplus noorendava protseduurina, vastane (kuningas) aga hukub katlas. Kangelane saab tasu kätte mihkclipäeval – traditsiooniliselt oli see karjaste töölepingu lõpetamise aeg; mihkclipäevane tuletegemise komme on seostatav maagilise tõrjetoiminguga halba-de jõudude vastu.

Jutus „**Mis ilmas on ja mis olemas ei ole**“ (141) saab kangelane imelise naise taevast, kuningas annab kolme ülesande asemel vaid ühe. Konn teejuhina esineb muinasjuttudes harva.

Jutt „**Vaesõ mehe õnn**“ (142) vastab jututüübi 2. redaktsioonile. Targa õpetusel saab mees endale imelise naise. Kangelane läheb otsima naise vanemaid, ta saab teada, et tema äi on Päikese valitseja. Mees karistab ülekohtuselt käitunud Päikest, samuti püha Jüri ja püha Migulat (< Nikolaus). Mõlemad pühakud on seotud karjakasvatusega, püha Jüri seostati hobustega ning teda on peetud ka huntide patrooniks. Siinses

loos lubabki just püha Jüri murda huntidel vaese mehe hobuse. Jutus saab vaene mees targalt õpetuse pajupõõsast õnne otsida, sarnane motiiv – õnne otsimine põõsa alt – esineb tüübis „Rikka ja vaese õnn“ (ATU 735).

Eisen 1908: *Talupoisid kuningate väimeesteks* („Mis on ja ei ole“, nr 14, ATU 400 + 465); **EMj 1967:** „Põrgust saadud viiul“ (nr 66, ATU 465 + 569) = *sks Estn Vm 1980:* („Die Geige aus der Hölle“, nr 58); **Sandra 2004:** *Kahrukõrvaga Ivvan* („Mis vaesõ mehe pujast sai“, lk 160–169, ATU 465 + 400; „Pühäl papil paha poig“, lk 170–181); **Sohberg 1881:** *Jututooja X* („Rikka kaup-mehe poeg“, nr 7).

ingl **Loorits 1937:** *Some Notes...* ([pealkirjata] lk 11–14, ATU 400 + 465); *sks* **Loorits 2004** (1959): **Estn Ve** („Der Schwiegersohn des Sonnenwirts“, nr 100; „Der arme Jüngling heiratet die Sonnenschwester“, nr 101, ATU 465 + 875).

K: Kaasik 2005: 26–27; Loorits 1937: 14–15.

ATU 470: Sõbrad elus ja surmas

ATU: *Friends in Life and Death*

Kaks sõpra (vennad, isa ja poeg) lubavad teineteise pulma tulla. Üks sõber sureb, oma pulmapäeval läheb teine surnuaiale ja kutsub surnud sõpra peole. See tuleb ja kutsub omakorda peigmehe endale külla (pulma). Teises ilmas kuulab mees kolme pillilugu (joob kolm tassi teed, mängib surnud sõbraga kaarte), tagasi pöördudes leiab ta eest tundmatuseni muutunud kodupaiga ja võõrad inimesed. Kirikuraamatust selgub, et kolmsada aastat (kolm inim põlve) tagasi on üks peigmees oma pulmast kaduma läinud. Seda kuulda saanud, vajub mees põrmu.

Jututüüp on Eestis keskmiselt tuntud – 28 var, üleskirjutusi ei ole vaid saartelt. Üle Euroopa levinud, mitme žanri piirimail asuv jutusüžee on dokumenteeritud juba 15. saj eksemplina (IE 780). Süžee keskmes on rahvajuttudes tuntud motiiv, et aeg

kulgeb teises ilmas kiiremini kui maa peal.

Jutus „**Kaks sõpra**“ (143) viib surnud sõber peigmehe endaga kaasa arvatavasti taevasse, sest nad astuvad trepiastmeist üles. Teistes eesti var-des astuvad sõbrad enamasti hauast maa alla.

Jutt „**Vennad Ants ja Mats**“ (144) on selle jututüübi õnneliku lõpuga variandi näiteks – eesti muinasjuttude hulgas leidub kaks seesuguse lõpuga lugu, mis mõlemad on kirja pandud Haljala khk-st sama koguja poolt.

Igal puul 1989: „Neljas õhtu“ (nr 80) = **TP 2006:** „Taevane pulm“ (lk 11–13) = *ingl* **HW 2005:** „The Heavenly Wedding“ (lk 11–13); **Kaasik 2005:** **Aja kategooria imemuinasjuttus** (lk 16–17).

*sk*s **Loorits 2004** (1959): **Estn Ve** („Die Ewigkeit“, nr 107).

K: Kaasik 2005: 27.

ATU 470A: Surnupealuu

ATU: *The Offended Skull* (Leontius, Don Juan, Festin de Pierre)

Mees (peigmees) leiab (jõululaupäeval) surnuaiast pealuu (inimese kondi) ja kutsub teda naljatamisi külla. See tulebki ja kutsub omakorda meest võõrusele. Mees viibib külas kolm päeva (kuulab kolme imelist laulu). Kui ta koju naaseb, on möödunud kolmsada aastat. Seda teada saanud, variseb mees põrmuks.

Jututüübist on üleskirjutusi üle Eesti (17 var), mõnevõrra rohkem on kogutud Lääne-Eestist ja Saaremaalt. Ligi pooltes var-des on jutu tegevusajaks jõulud. Maailmakirjanduseski kuulsaks saanud don Juani süžee on žanrilt lähedane muistendile ja legendilisele muinasjutule ning tuntud esmajoones Euroopas (varaseim dokumenteering 14. saj-st).

Jutu „**Imeline viiulilugu**“ (145, or-s pealkiri puudub) puhul võib tuua paralleeli

rahvausundilise kujutelmaga umbluust – õnnetult või ülekohtuselt surma saanud inimese sääreluust, mis arvati hukkamiskohal uluvat ja verist vahtu välja ajavat.

Jutt „**Surnupäälugu**“ (146) on paljuski sarnane tüübiga „Sõbrad elus ja surmas“ (ATU 470), ainult siinses jutus ei kutsu peigmees surnupealuud endale külla. Jutus läheb peigmees kirikusse mahaununenud kinnastele ja piitsale järele – vrd uskumusega, mille kohaselt peetakse halvaks endeks, kui kusagile teele minnes midagi maha unustatakse ja uuesti tagasi minnakse.

ATU 471: Rännak hobusel teise maailma

ATU: *The Bridge to the Otherworld*

Kolm venda kohtuvad järgemööda metsas vanamehega, kes pakub neile tööd: tuleb karjatada haiget hobust. Vanemad vennad lasevad hobusel üksinda üle mere söömas käia, jäädes ise kaldale magama. Noorem vend läheb hobusega üle mere teise ilma kaasa. Seal näeb ta imekspandavaid asju (prisked lambad söövad kõrbes, lahjad lambad lopsakal heinamaal; kaevul joojad kaebavad pidevat janu), hobune seletab nähtu tähendust (kes maises ilmas on elanud rikkuses, need on teises ilmas külluse juures lahjad ning vastupidi; janus vaevlejad on kõrtsmikud, kes maises elus inimeste arvelt teeninud). Hobune osutub nõiutud noormeheks. Nooremal vennal tuleb jääda teise ilma, kuid ta palub hobusel end koju viia, seal astub ta vastu hobuse keeldu maapinnale ja muutub põrmuks.

Üle maailma tuntud jututüüp on Eestis esindatud kolme arhiivitekstiga. Jutusüžee sisaldab ilmutuslikke motiive, mis lähendab seda legendilise muinasjutu žanrile. Retk teise maailma on paljude rahvaste

Jutus „**Soldat kolm aastad põrgus**“ (149) viivad halli kuuega mehed kurja vanduva soldati endaga põrgusse, see motiiv põhineb üldlevinud rahvauskumusel, et vandumine kutsub kuradi välja. Soldati tegelaskuju viitab küll Grimmide muinasjutule, kuid jutustus erineb siiski sellest tuntud trükiversioonist: nii puudub siin – sarnaselt mitmete teistegi arhiivivar-dega – jutu lõpus episood kõrtsmikuga, kes sõjamehe raha varastab.

Poomise imiteerimine jutu „**Mees ja vanapagan**“ (150) alguses tugineb uskomusele, et enesetapja hinge pärib kurat. Mõisahärra, kubjas ja kõrtsmik, kes põrgukatlas keevad, on osutus sotsiaalsele ülekohtule, mille eest vaene mees saab katlaid küttes kätte maksta. Teksti sisse on põimitud samuti jututüübile „**Pesemata mees**“ (ATU 361) tunnuslik motiiv, milles mees ei tohi end pesta ega habet ajada.

Eisen 1931 (1896): *Körtsiraamat* („Sada rubla aastase teenistuse eest“, lk 33–37); **EMj 1967**: „Teomees põrgus katlakütjaks“ (nr 68) = sks **Estn Vm 1980**: („Der Fronarbeiter als Kesselbeizer in der Hölle“, nr 60); **Grimm 2**: „Kuradi tahmanäost vend“ (lk 245–248, KHM 100); **Sohberg 1878**: *Jututooja VII* („Kurat ja tema tahmane vend“, nr 5).

sks **Loorits 2004** (1959): **Estn Ve** („Eine Soldatengeschichte“, nr 82, ATU 332C* + 475 + 1166*).

ATU 480: Vaeslaps ja peretütar

ATU: *The Kind and the Unkind Girls*
Mees abiellub pärast naise surma uuesti.
Võõrasema kiusab mehe tütar ja hellitab oma tütar. Vaeslapsel kukub kaevu ääres kedrates värten vette ja ta läheb sellele järele (peretütar viskab vaeslapse kaevu), osas var-des küpsetab võõrasema leiba ja viskab vaeslapsle leiva ukse taha sõnades „Mine põrgu!“, leivakakk hakkab

veerema ja vaeslaps läheb leivale järele. Teel kohtab vaeslaps lammast, kes palub end pügada, lehma, kes palub end lüpsata (leivaahju, mis palub leivad välja võtta, lookas õunapuud, mis palub õunad ära korjata). Viimaks kohtab tüdruk vana naist (meest, santi), kes palub end juukseidpidi sauna viia ja nõgestega (luuakontsuga) vihelda. Tüdruk täidab kõik palved hoolivamalt, kui palutud – jätab osa piima (villu) alles, jätab leivaahju juurde leibu ka teistele, viib vana naise hellalt sauna ja vihtleb teda pehme kasevihaga. Tänuks saab tüdruk kastikese, kodus selgub, et see on kulda täis. Peretütar on vaeslapse õnne peale kade ja astub ise samuti kaevu (järgneb leivale). Peretütar kohtleb palujaid hoolimatult – võtab kogu piima (villa, õunad) endale, veab vana naise juukseidpidi lavale. Tasuks saab tüdruk kastikese, millest tuleb välja tuli (tõrv), mis põletab maja koos peretütre ja võõrasemaga maha.

Tegu on Eestis kõige enam üles kirjutatud imemuinasjutuga 237 var. Nagu teisedki vaeslapse-peretütre tsükli muinasjutud järgib see nn tasu- ja karistusmuinasjuttudele omast liitstruktuuri (vastandavat parallelismi): esitatakse kaks sarnast süžee-käiku, millest esimeses tegutseb positiivne kangelane kõlbeliselt õigesti, teises jutupooles negatiivne kangelane aga valesti. Muinasjutt on Euroopas laialt levinud ning selle süžeed on seostatud ka kirjandusest hästi tuntud vendade Grimmide muinasjutuga „Emand Holle“ (KHM 24), mis on eesti traditsiooni vähe mõjutanud.

Rahvusvahelises tüübikataloogis on eristatud iseseisva tüübina süžeed leiva viimisest põrgusse – ATU 480C* (*Transporting White Bread to Hell*). Sarnane algusmotiiv esineb ka osas eesti arhiiviteks-tidest; kuivõrd nende tekstide edasine sü-

žeeikäik järgib tüübi 480 põhijoonist, pole eesti ainese puhul põhjust süžeed omaette tüübina eristada.

Jutus „**Kullakast ja tõrvakast**“ (151, or-s pealkiri puudub) muutub eideke pärast puhtakspesemist nooreks; kuna muinasjutu puhul on loogikast olulisem vastandusprintsip, siis järgnevas peretütrega stseenis on eideke taas vana. Süžee on tüübile tunnuslikult didaktiline (Bengt Holbeki järgi nn lastemuinasjutt), mispärast koguja on pidanud tarvilikuks lõpetada see kahe õpetliku vanasõnaga.

Kuigi jutu „**Hea tüdruk ja halb tüdruk**“ (152, or-s pealkiri puudub, ATU 480 + 403C) algul on mainitud mõlema tüdruku nimesid (vaeslaps Anna ja peretütar Mari), ei kasutata neid pärisnimesid edaspidi enam kordagi – muinasjutule tunnuslikult on nimed väheolulised, siinkohal kasutusel vaid vastanduseks. Väärilt käitunud peretütar saab karbi, millest väljakaranud tuli põletab eluhooned, enamasti muinasjutt sellega lõppebki. Siinses näitetekstis läheb tegevus aga edasi: isa saadab tütreid koju kirveste järele, selle tasuks saab vaeslaps ilusa lauluhääle, pirtsakas peretütar peab aga edaspidi kõhutuulehüda käes vaevlema. Näitetekst liidabki endas süžeid ning motive tasu- ja karistusmuinasjutu struktuuriga jututüüpidest ATU 480, Ee 403B („Must ja valge pruut“) ja ATU 403C („Vahetatud mõrsja“).

Jutus „**Sandi saunatamine**“ (153, helisalvestis, pealkiri puudub) nagu mitmetes teisteski arhiivitekstides satub vaeslaps kohe sauna santi abistama. Sandi poolt rikale peretütrele antud must kott meenutab jututüübis „Imeline kott“ (ATU 564) esinevat sarnast imevahendit, millest isepeksvad kepid välja tulevad.

Eisen 1883: *Endise põlve pärandus* („Oma tütar ja mehe tütar“, lk 73–76); **Eisen 1995** (1926): *Eesti imede ilmast II* („Kaks kotti“, lk 124–126); **Eisen 2002** (1893): *Rahvaraamat I* („Omast tütrest ja võõrast tütrest“, nr 12); **Grimm 1:** „Emand Holle“ (lk 32–34, KHM 24); **Jakobson 1867:** *Kooli Lugemise raamat* („Lume mem“, lk 98–100); **Kallas 2008** (1900): *Lutsi muinasjutud* („Peretütar ja vaenelaps allilmas“, nr 39); **Kreutzwald 2006** (1866): *EREJ* („Vaeslapse käsikivi“, nr 5, ATU 565 + 480); **Loorits 1936** (1934): *Vanarahva pärimusi* („Kahesugune vihtumine“, lk 18–19); **Parijõgi 2001** (1933): *Külaliste leib...* („Saunalaps ja peretütar“, lk 66–69); **Perrault:** „Haldjad“ (lk 218–225); **RvNn 2005:** „Peretütar ja vaenelaps“ (nr 180); **Sada saarelehte 1968:** „Kullane lõngakera“ (lk 158–164); **SLM 1987:** „Vaeslaps ja peretütar“ (nr 39).

sks **Loorits 2004** (1959): *Estn Ve* („Zweierlei Sauna“, nr 109); sks **Estn Vm 1980:** („Die eigene Tochter und das Waisenkind“, nr 62).

K: Annist 1966: 111–116; Kaasik 2005: 17; SLM 1987: 177 (nr 39).

ATU 480A: Kurat saunas kosimas

ATU: *Girl and Devil in a Strange House*

Võõrasema saadab vaeslapse hilja õhtul sauna. (Tüdruk annab hiirele süüa.) Süda-ööl tuleb sauna kurat, kes hakkab tüdrukut (oma pojale) naiseks kutsuma. Vaeslaps ütleb (hiire õpetusel), et ta ei saa minna, sest tal pole riideid selga panna, ning küsib ühekaupa riideesemeid: suurrätti, kleiti, siidisärki, kingi, hõbesõlge. Kurat saadab poja asju tooma vormellaulu sõnadega: Jookse, poega, jõua, poega, naise saad, noore saad... (Jookse, poiga, jorota, poiga...). (Osas vardest jõuab tegevus välja tõlda istumiseni, siis küsib tüdruk veel kuldpakku jalge alla. Sõitma hakates ärgitab tüdruk koera haukuma ja kukke kirema.) Kui kukk kireb, siis kurat kaob. Koer haugub tüdrukut nähes: „Vaenelaps tuleb, kuld ees, kuld taga!“ Võõrasema on vaeslapse peale kade ja saadab sauna oma